XIX. YÜZYILDA CANIK SANCAĞINDA DEĞİRMENLER

The Mills in Canik Sanjak in 19th Century

Yasemin Hamzaoglu

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
e-mail: hamzaogluysmn@gmail.com
ORCID ID: orcid.org/ 0000-0003-4454-1063

Near East Historical Review

10/2, April - Nisan 2020
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi

Received Date - Geliş Tarihi : 26.02.2020

Accepted Date - Kabul Tarihi : 29.04.2020

Pages - Sayfa : 235-260

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.42716>

Citation - Atıf : Yasemin Hamzaoglu, "XIX. Yüzyılda Canik Sancağında Değirmenler", *Near East Historical Review*, 10/2, April 2020, pp. 235-260

XIX. YÜZYILDA CANIK SANCAĞINDA DEĞİRMENLER*

The Mills in Canik Sanjak in 19th Century

Yasemin Hamzaoglu

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye

Öz

İnsanların belki de ilk icatlarından birisi olan değirmenler, tarih boyunca başta tahıllardan un elde etmek olmak üzere çeşitli iş kollarında itici güç olarak kullanılmışlardır. Zamanla insanların nüfuslarının artmasıyla beraber ihtiyaçları da artmış ve çeşitlenmiştir. Bu nedenle değirmenlerden daha fazla verim alınmak istenmiş ve kapasiteleri arttırılmıştır. Değirmenlerin oluşturduğu imalathaneler, günümüz fabrikalarının prototipini oluşturmuşlardır. Değirmenlerin incelenmesi bize bir bölgedeki üretim, tüketim, sanayi, ticaret, ekonomik, sosyal hayat hakkında bilgi vermektedir. XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta yaşanan gelişmelerle değişim ve dönüşüm geçirdiği bir dönem olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin hem üretim kapasitesi yüksek hem de art bölgeleriyle dünyaya açılan önemli bir liman kenti olan Canik Sancağı'nda değirmenlerin üretim ile ilişkisinin incelenmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Değirmen, tahıl, fabrika

Abstract

The mills, perhaps one of the first inventions of humans, have been used throughout history to obtain flour, especially from grains, and as a driving force in various business areas. Over time, as the population of people increase, their needs increased and diversified. For this reason, more efficiency was requested from the mills and their capacities were increased. The workshops formed by the mills formed the prototype of today's factories. The study of mills gives us information about production, consumption, industry, trade and economic, social and political life in a region. 19th century was a period in which the Ottoman Empire underwent change and transformation in the developments both inside and outside. For this reason, the relationship of the mills with the production will be examined in the Canik Sanjak, which is an important port city that has both high production capacity and opening to the world.

Keywords : mill, grain, factory.

* Bu çalışma yazarın “Trabzon Vilayeti'nde Değirmenlerin Üretime Katkısı (1800-1907)” başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

İnsanoğlu; nüfusunun ve ihtiyaçlarının artmasıyla birlikte tarımı keşfetmiş ve yerleşik hayata geçiş sürecini başlatmıştır. Tarım devrimi olarak adlandırılan bu dönem insanlık tarihinde bir dönüm noktası teşkil ederek toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarında devrimsel dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Ancak yetiştirilen tahıl ürünlerinin öğütülmeden ve pişirilmeden insan metabolizması tarafından sindirilmesinin mümkün olmaması bunların ezilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Başta buğday olmak üzere tüm tahılların kullanım için un haline getirilmesi zorunluluğu insanoğlunu ilk çağlardan beri bu tahılları ezmek için çeşitli yöntemler kullanmaya ve bunları geliştirmeye mecbur kılmıştır. Tahılları öğütmenin en basit yöntemi ise onları iki taş arasında ezerek un haline getirmektir. Ezilerek un haline getirilen tahıl su ile yoğurularak hamur elde edilir, bu hamur ateşte pişirilerek ekmek ve benzeri, doyurucu gıdalar elde edilirdi. Buğdayı un haline getirmek amacıyla kullanılan ilk taşlara öğütme ya da eyer taşları deniliyordu. Öğütme amacıyla kullanılan diğer taşlar ise dibek¹ ve dairesel dönen el ve değirmen taşlarıydı. Bu taşlar ilk başlarda insan veya hayvan gücüyle döndürülüyorlardı. Daha sonra ise ilk olarak su daha sonra da buna eklenen rüzgâr gücüyle çalışan çarklı düzenekler ve değirmenler yardımıyla iş gücüne dönüştürülmeye başlandı. Kullanılan enerji türü fark etmeksizin tahıl ezme işinin yapıldığı tüm alet ve makinelerin en ilkelinden en modernine kadar hepsine genel olarak değirmen adı verilmektedir. Modern manada ise değirmenler, her türlü taneli zirai ürünün öğütülmesi işleminde kullanılan işletmelerdir². Değirmenler tarih boyunca dünyanın her köşesinde insanlığın karnını doyurarak hayatta kalmasını sağlamasının yanı sıra insanoğlunun hayatını kolaylaştıracak birçok iş kolunda da faydalı olmuşlardır. İlk başlarda değirmenler genellikle un öğütme, zeytin ve susam yağı çıkarmak, bıçkı-hızır makinelerini çalıştırmak, saman, ot, pamuk balyalarını sıkıştırmak, içme ve sulama suyu çıkarmak gibi alanlarda kullanılırken zamanla değirmenlerdeki çark sistemiyle bunlara ek olarak ipek dokumak, şerit basmak, kalıplama yapmak, deri dikmek, barut imal etmek, kayaları parçalamak, şeker kamışından kâğıt üretmek gibi alanlarda da kullanılmışlardır³. Zamanla dünya üzerindeki insan nüfusunun artmasıyla ihtiyaçları da artmış ve çeşitlenmiştir. Meydana gelen bu talep artışı ise değirmenlerden alınan verimi arttırmak isteyen insanoğlunu teknik çalışmalara yönlendirmiş ve değirmenciler yüzlerce yıllık bilgi ve tecrübe birikimleriyle mimarlık, mühendislik gibi teknik bilimlerin gelişmesine öncülük etmişlerdir. İnsanlığın belki de ilk icatlarından birisi olan değirmenler, kullanım alanları benzerlik gösterse de dünyada coğrafi ve iklimsel şartların izin verdiği ölçülerde farklı enerji kaynakları kullanmalarından dolayı çeşitlilik ve yaygınlık göstermekteydiler.

Değirmenler; tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve stratejik açıdan önemli bir liman sancağı olan Canık için de önemli birer üretim merkezleriydi. Canık Sancağı, Trabzon Vilayet Salnameleri'nde, vilayetin tahıl ambarı olarak tasvir edilirken XIX. yüzyılda sancaktaki üretimin artma eğilimi gösterdiği birçok gelişme de yaşanmıştır. Öncelikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan siyasi gelişmeler ile Karadeniz'de yabancı bandıralı gemilerin dolaşımı üzerindeki yasaklamalar kalkmış, tahıl ihracı üzerindeki kısıtlamalardan vazgeçilmiş ve bunlara ek olarak ulaşım teknolojisi gelişerek buharlı gemiler ticari nakliyelerde hızları sayesinde zamandan tasarruf edilmesini sağlamaya başlamışlardır. Ticaret için böyle elverişli bir ortamda

¹ Orta Asya kökenli olan ve küçük ölçekli mahsulün öğütülmesinde kullanılan dibek taşları günümüzde Samsun kırsalında varlığını sürdürmektedir. Osman Keskiner ve Mehmet Yavuz Erler, "Osmanlı'nın Samsun'daki Su Kültürü Mirası: Çeşmeler ve Kuyular", *Samsun Sempozyumu*, Samsun, 13-16 Ekim 2011, s.644.

² Atilla Yiğit, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18, 2007, s.98.

³ Selçuk Hayli, "Rüzgar Enerjisinin Önemi, Dünya'da ve Türkiye'deki Durumu" *Fırat University Journal Of Social Science*, 11/1/2011, s.3; "WindMachines" (Rüzgar Makineleri), http://www.windturbineins.com/_literatu_re_64402/Wind_Machines, s.3, (07.11.2017), s.1; Jean Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, Tübitak Yayınları, Ankara 2004, s.2.

Samsun gibi hem üretim kapasitesi yüksek hem de art bölgesindeki şehirlerden gelen ürünlerin limanı konumunda olan kazalar dünya pazarlarına açılmaya başlamışlardır. Bu gelişmelere Avrupa'nın yaşadığı kıtlıklar nedeniyle Anadolu tahılına yönelinmesi de eklenmiş ve bölgedeki tahıl üretimi geçimlik olmaktan çıkarak pazar için üretim yapılmaya başlanmıştır. Bu nedenle de bölgede tahıl ürünlerinin üretimi artmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Canık Sancağı'nda tahıl üretimini arttıran bir diğer gelişme ise Kafkaslar Bölgesinden yaşanan göçmen akınlarıdır. Bu durum kısa vadede birçok probleme sebep olmuş ve eldeki tahıllar halkın ihtiyaçlarını karşılamaya kâfi gelmemişse de uzun vadede tarım alanlarında nüfus artışı yaşanarak tahıl ürünlerinin üretiminin artmasına neden olmuştur. Yukarıda saydığımız gelişmelerle Canık Sancağı'nın değirmenleri hem bu ürünlere ihtiyacı olan topraklar için hem Osmanlı Devleti'nin savaş organizasyonları için, hem sancağın art bölgesindeki topraklar için hem de sosyal huzurun sağlanması amacıyla halkın iâşesi açısından önem kazanıyordu. Tahıl üretiminde değirmenler kilit mekânlardı ancak onların yanı sıra değirmende üretilen unun gerekli yerlere nakliyesi, bu esnada ambar ve mahzenlerde saklanması ayrıca fırınlarda çeşitli mamul maddelere dönüştürülerek halkın hizmetine sunulmasına değinilmesi de sancaktaki üretimin daha sağlıklı bir şekilde açıklanmasına yardımcı olacaktır.⁴

1. CANIK SANCAĞI'NDA KULLANILAN DEĞİRMEN TÜRLERİ VE ÜRETİM KAPASİTELERİ

1.1. XIX. Yüzyılda Canık Sancağı'nın Genel Durumu

Canık Sancağı ve bu sancağın merkez kazası olan Samsun; Karadeniz sahil şeridinin orta bölümünde, denize paralel olarak uzanan ve yükseklikleri fazla olmayan dağların eteğinde Yeşilırmak ve Kızılırmak Nehirlerinin Karadeniz'e döküldükleri deltalar arasında bulunan bölgede kurulmuş bir yerleşim yeridir. Yeşilırmak ve Kızılırmak nehirlerinin hayat verdiği oldukça verimli olan Bafra ve Çarşamba Ovaları⁵ sayesinde Trabzon Vilayet Salnameleri'nde Trabzon Vilayeti'nin tahıl ambarı olarak anılmaktadır.

Tarih öncesi dönemlerden beri birçok kültüre ev sahipliği yapan Samsun; Osmanlı egemenliğine girdiği dönemden 1840'lı yıllara kadar transit ticaretin önemli bir limanı olan Trabzon'un gölgesinde kalmış iskelesiyle bir sahil kasabası görünümünde⁶ kalmakla beraber Samsun'un ticaret açısından asıl önemi, Anadolu'daki ticaret yollarını Karadeniz'e bağlayan bir geçiş noktasında bulunmasından kaynaklanıyordu. Ancak Samsun Osmanlı Devleti'nde yaşanan iç ve dış politikalardaki değişime paralel olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir transit ticaret limanı olmasının yanı sıra hinterlandındaki birçok ürününde ihraç kapısı konumuna gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1838 senesinde imzaladığı ticaret anlaşmasıyla tarım üzerindeki tekelin kalkması Canık'ı Avrupa ticaretine açmış, 1846 senesinde hububat ticareti konusunda yapılan düzenlemeler ile de bölge tarım ürünleri ihracı için önemli bir merkez haline gelmiştir. Böylece Canık'ın pazarları ve çarşıları doğrudan Avrupa ile bağlantılı kurmuşlardır. 1860'lar itibarıyla Samsun'un İstanbul-Bağdat yolunun ana limanı olduğu ve özellikle yöre tütününün uluslararası pazarlarda önemli bir yer edindiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Samsun limanı XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kafkaslar'dan göçmenler için büyük bir önem kazanmıştır. Canık XIX. yüzyılın ikinci yarısında; Merzifon, Tokat, Amasya, Kayseri, Diyarbakır, Harput, Sivas, Elbistan, Bağdat gibi şehirlerin dünyaya açılan kapısı konumuna gelmişti. Canık Sancağı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kazandığı bu öneme binaen idari taksimat açısında da çeşitli

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Yasemin Hamzaoglu, *Trabzon Vilayeti'nde Değirmenlerin Üretime Katkısı (1800-1907)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2017.

⁵ Mahmud Nedim Maan (Sohumi) Samsun hatıralarında Samsun'u bu zengin ovalara istinaden "Şimal Anadolu'nun hem Irak'ı ve hem Mezopotamya'sı" olarak nitelendirmiştir. Filiz Dıgıroğlu, "Mahmud Nedim Maan (Sohumi) ve Samsun Hatıraları", *Müteferrika Kitabiyyat Dergisi*, 31, 2007, s.105-106.

⁶ Mehmet Emin Yolalıcı, *XIX Yüzyılda Canık (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.21.

değişiklikler yaşamıştır.⁷ 1846-1847 senesine kadar Sivas Eyaleti'ne bağlı olan Canik Sancağı bu yıl resmen Trabzon Vilayeti'ne bağlanmıştır. Canik 1855-1856 yıllarında; Samsun, Bafra, Alaçam, Kavak, Çarşamba, Akçay, Ünye, Fatsa, Ayvacık, Ökse, Nahiye-i Meydan ve Serkeş' ten oluşuyordu.⁸ Canik, 1877 senesinde müstakil bir mutasarrıflık olarak yönetilmeye başlanmıştır. 1892 senesinde yeniden Trabzon Vilayeti 'ne bağlanmış ve 1910 senesine kadar bu durumunu sürdürmüştür.⁹ Canik Sancağı 1891 senesinde; Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa ve Samsun Merkez kazalarından ve Kavak, Karakuş, Alaçam nahiyelerinden oluşuyordu.¹⁰ Canik Sancağı Trabzon Vilayeti'nin en çok ekili - dikili alana sahip olan ve en çok zirai üretim yapılan bölgesiydi.¹¹ Burada üretilen zahirenin una dönüştürülmesi işlemi sancakta kurulmuş değirmenler vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Trabzon Vilayeti'nde en çok değirmen Canik Sancağı'nda bulunuyordu. 1901 senesinde Canik Sancağı merkezi ve çevresinde 1100 değirmen bulunuyordu. Bu değirmenler sadece adı geçen coğrafya için önemli bir yer işgal etmiyordu, aynı zamanda diğer Osmanlı toprakları ve bu maddeyi ihraç eden diğer ülkelerin toprakları içinde önemliydi.¹² Canik Sancağı'nın yerel bölgelerinden ve bu bölge haricinden gelen ham buğdayın işlenerek un haline getirilmesi ve XIX. yüzyılın önemli limanlarından biri olan Samsun'dan ihracı bu maddenin işlenmesi için oluşturulan değirmenlerin, kavşak noktası olan Canik Sancağında bu kadar yer işgal etmesi hiçte tesadüfi olmadığını bizlere göstermektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra artan ihtiyaçlar ve genişleyen pazar talebini karşılayabilmek adına hem değirmenler geliştirilerek kapasiteleri artırılmış hem de buharlı makineler kullanılmak suretiyle fabrikalar kurulmaya başlanmıştır. Canik Sancağı; Trabzon Vilayeti'nin ilk ve en yoğun sanayileşme çabalarının görüldüğü bölgesidir. Vilayetin diğer bölgelerinde değirmenler eski usul üretim yaparak yerel pazarların ihtiyacını karşılarken Samsun ticaret ve sanayi merkezi olma konusunda önemli atılımlar yapmıştır.

1.2. Canik Sancağı'nda Kullanılan Değirmen Türleri Ve Üretim Kapasiteleri

Osmanlı Devleti'nde değirmenler gerek halkın yaşamsal gıdalarını öğüttükleri küçük fabrikalar olmaları hasebiyle gerekse düzenli gelir kaynakları olmaları sebebiyle çoğunlukla harap halde bırakılmazlardı. Ayrıca bir mekânın değirmen yapımına uygunluğu şartları değişmediği sürece o bölgede değirmenler yüzyıllarca varlıklarını sürdürebilmekteydiler. Salmelerde değirmen ile ilgili veriler "değirmen" olarak kayda geçmiş ve bazı bölgelerdeki değirmenler ise "su değirmeni" veya "asıyab" olarak özellikle belirtilmiştir. Yalnızca "değirmen" olarak geçen kayıtların türüne ilişkin bir bilgi verilmemiştir. Canik Sancağı'nda hemen hemen her evde buğday öğütmeye yarayan el değirmenleri ve kahve öğütmeye yarayan kahve değirmenleri bulunduğunu tereke kayıtlarından görmekteyiz. Bunların yanı sıra Canik Sancağı'nda değirmenler kullanılan enerji kaynaklarına göre rüzgâr, su ve sonraları buhar makinelerinin kullanıldığı vapur değirmenleri olarak üçe ayrılmaktadır. Döneminin dokuma tezgâhları olan keten değirmenleri evlerde birer aile işletmesi olarak kurulmuş ve çark sistemi insan gücüyle çalıştırılmışken, bir sanayi hammadde olan derilerin işlenmesi için hazır hale getirildiği tabakhanelerde kullanılan palamut değirmenleri de su ile çalışıyordu. Ayrıca su değirmenleri önceleri hızar değirmeni de denen kereste fabrikalarında, mobilya yapımında, pamuk ve ipek fabrikalarında, makarna fabrikalarında başta olmak üzere üretimle ilgili hemen hemen her alanda kullanılıyordu. Bargir değirmenleri ise kuraklık gibi değirmen çarklarının su

⁷ Samsun'un ticari potansiyelinin gittikçe artması ve gelirleri açısından oldukça önemli bir bölge olması Trabzon Vilayeti yöneticilerinin buradan vazgeçememelerine neden oluyordu. Canik Trabzon Vilayeti'nden ayrıldığında vilayetin hem sınırları daralıyor hem de gelirleri azalıyordu. Bkz. Rıza Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu*, Samsun, 4-5-6 Mayıs 2006, s.69.

⁸ Musa Çadircı, "19.YY. 2.Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1-3 Haziran 1988, s.17.

⁹ Çadircı, "19.YY. 2.Yarısında Karadeniz", s.16.

¹⁰ Çadircı, "19.YY. 2.Yarısında Karadeniz", s.19.

¹¹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I,Tome Premier, Paris 1892, I, s.5.

¹² Trabzon Vilayet Salnamesi, 1901, s.409. (Bundan sonra TSV olarak kısaltılacaktır.)

ile dönemediği dönemlerde geçici olarak inşa ediliyordu. Ancak Canık Sancağı'nda iklimini göz önünde bulundurursak bargir değirmenlerinin kullanımı ile ilgili kayıtlar oldukça sınırlıdır.

1.2.1. Yel (Rüzgâr) Değirmenleri

Yel değirmeni; enerji üretmek amacıyla rüzgârın gücünden faydalanılarak çalışan büyük pervaneli makinelerdir. Yel değirmenlerinin itici gücü rüzgârlar olsa da, yalnızca rüzgârın varlığı yel değirmenlerinden verim alınabilmesi için tek başına yeterli değildi. Yel değirmenlerinin çalışma esası rüzgârın hızına ve yönüne bağlıydı. Rüzgârın yetersiz olduğu bölgelerde yel değirmenleri çalıştırılmayacağı gibi şiddetli rüzgârların varlığı da yel değirmenlerini hasara uğratabilirdi. Yel değirmenlerinin sürekli değişen rüzgârlara ve ihtiyaçlara uyumlu hale getirilmesi gerekiyordu. Bu eksiklikler zamanla giderilerek ayarlanabilir kanatlar ve döner çatılar sayesinde yel değirmenleri XIX. yüzyıl sonlarında altın çağını yaşadı. Ancak zamanla yaşanan teknik gelişmeler beraberinde elektriği, buhar türbinlerini ve içten yanmalı motorları getirdi. Bu makineler daha verimli oldukları için yel değirmenlerinin kanatlarının rüzgârlardan ayrı kalmasına neden olmuşlardır.

Konumuz itibari ile Osmanlı Devleti'nin stratejik ve ekonomik açıdan önemli bir sancağı olan Canık Sancağı'na baktığımızda ise yel değirmenlerinin kullanımı oldukça sınırlıydı. Çünkü bu bölgede yağışların yeterli ve akarsuların rejimlerinin düzenli, debilerinin ise yüksek olması ayrıca bölgede birçok büyüklü küçüklü akarsu bulunması gibi sebeplerle su değirmenleri kullanımından oldukça fazla randıman alınıyordu. Osmanlı Devleti'nde yel değirmenleri yılda ne kadar süreyle çalıştıklarıyla ve üretim kapasiteleriyle orantılı olarak vergilendiriliyorlardı. Yel değirmenlerinin vergilendirilmesine ilişkin ilk bilgiye en eski kanunname olan Fatih Kanunnamesi'nden ulaşıyoruz. Orada yel değirmenlerinden "*yılda buçuk müd tahıl, yaru buğday, yaru arpa*" alınacağı yazılıyordu. Yavuz Sultan Selim'in Kanunnamesi'nde ise bölge belirtilmeksizin Anadolu Vilayeti'nde yel değirmenlerinden 24 akçe alınması istenmiştir.¹³ XIX. yüzyıl boyunca ise yel ve su değirmenlerinden temettü vergisi alınıyordu.

Tespit ettiğimiz yel değirmenine bakacak olur isek; ilki Samsun'un Kuşçulu Köyü'nde bulunmaktaydı. 1772 yılına ait Samsun Şeriye Sicili'ne göre Hasan Paşa oğlu Şaban oğlu Ali oğlu Hüseyin'in terekesinde 1 adet hurda yel değirmeni taşı tespit edilmiştir.¹⁴ Bölgedeki değirmen taşının özellikle "yel değirmeni taşı" olarak belirtilmiş olması bu bölgede bir yel değirmeni olduğunu gösterir önemli bir kanıttır. Çünkü yel değirmeni taşı olan bu taşın o dönemde su değirmeninde kullanıldığı ihtimalini düşünecek olursak, kayıtlara değirmen taşı veya su değirmeni taşı olarak geçmesi gerekirdi. Diğer yel değirmeni ise Karadeniz'in tarihten günümüze kalmış bilinen tek yel değirmenidir. Bu yel değirmeni bugünkü Samsun ilinin Tekkeköy Çırakman Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bölgede varlığını koruyan tek yel değirmeni olması özelde Karadeniz Bölgesi'nde ve genelde Anadolu'da kullanılan yel değirmenleri hakkında bize önemli fikirler vermektedir. Çırakmanlı Rumlar'ın 1860'lı yıllarda yaptırdıkları bilinen¹⁵ yel değirmenini yerinde inceleyerek yaptığımız gözlemlere göre; bu değirmen kule türü, branda yelkenli ve yatay millidir. Bir kale suruna benzeyen taş gövdesi orijinal olup yıllardır rüzgârlara meydan okuyarak sapasağlam kalmıştır. Uzun yıllar atıl bırakılmasından dolayı harap olmuş olan çatısı, ahşap iç aksamı, iç merdiveni, kapı ve pencereleri,

¹³Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.III, Yavuz Sultan Selim Kanunnameleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.570.

¹⁴ Abdurrahman Okuyan, *42/1772 No'lu Samsun Şer'iyye Sicil Defteri'nin Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998, s.305.

¹⁵Gazete Gerçek'ten Miraç Öztürk, kaleme aldığı "Mübadele'nin İzinde" başlıklı yazı dizisinde Çırakman Köyü sakinlerinden emekli öğretmen Ali Elmas ile yaptığı röportajında; 1800'lü yılların ortalarından itibaren her yıl altı ay süreyle fırın işçiliği yapmak için Rusya'ya çalışmaya giden Çırakmanlı Rum erkeklerin, orada görüp benzer bir değirmeni, çok rüzgâr aldığını gördükleri bölgeye yaptırdıklarından ve 1914'lü yıllara kadar da faaliyette olduğundan bahsetmiştir. Miraç Öztürk, "Balıkçı Rumların 'Ateşi' Ve Asırlık Yel Değirmeni", <http://samsun02.blogspot.com.tr/2014/02/balkc-ruamlar-atesi-ve-asrlk-yel.html> (08.11.2017).

yelkenleri 2012 yılında tamamlanan restorasyonda yenilenmiş ve değirmen işler hale getirilmiştir. Fakat günümüzde turistik amaçlarla kullanılmaktadır. Değirmenin taş gövdesi yaklaşık 6 metre yüksekliğindedir. Dik üçgen biçiminde 12 adet yelken bezlerinin dik kenarları yaklaşık 4 metredir. Bu ölçüler Anadolu'daki diğer değirmenler ile karşılaştırıldığında, Çırakman Mahallesi'ndeki değirmen bunların arasındaki en büyük yel değirmenlerinden birisidir.

Yel değirmenleri çalışmadığında yelkenler ya küçültülür ve her yelken kendi serinine bağlanırdı ya da tamamen toplanırdı. Ziyaretimiz esnasında; yel değirmeni turistik amaçlarla kullanıldığı ve kış mevsimi olduğu için yelkenler tamamen toplanmıştı. Çırakman Mahallesi'ndeki değirmenin yelken bezlerinin nasıl temin edildiğine dair bir bilgi olmamakla beraber XIX. yüzyıl'ın sonlarına doğru Amasya ve Vezirköprü'de Adana pamuğunun eğrilerek ip haline getirilmesini ve bu ipliklerden de kaba basmalar, çadırlar ve yelken bezleri yapılmasını¹⁶ göz önünde bulundurursak yelken bezlerinin bu yakın bölgelerden temin edildiğini düşünebiliriz. Ayrıca kirpas denen ve gemilerde kullanılan yelken bezleri eskidiğinde atılmaz, barutun kurutulması için baruthanelere gönderilmesi gibi farklı amaçlarla değerlendirilirlerdi.¹⁷ Bu yelken bezlerinin yel değirmenlerinde kullanılmış olabileceği de muhtemeldir. Değirmen taşları ise bu bölgede çıkarılan kara taş madeninden elde ediliyordu.¹⁸ Bu taşlar barut kullanarak çıkartılıyordu. Bu durum bazen maden çevresinde bulunan evlere zarar vermekteydi.¹⁹ Samsun'da tespit edebildiğimiz tek değirmen taşı Kuşçulu Köyü'nde bulunuyordu ve fiyatı 20 paraydı.²⁰ Değirmenlerin ahşap iç aksamı ise söğüt ve meşe palamudu gibi sağlam ağaçlardan yapılıyordu. Tespit edilen bu yel değirmeninin iki penceresi ve iki kapısı vardır. Kapı ve pencereler hava akımına engel olup değirmenin verimini düşürmemesi için taş kulenin en az rüzgâr alacak yönlerine yani güney doğu ve kuzey batı doğrultusuna yerleştirilmişlerdir ve çalışırken oluşabilecek sarsıntılardan kolayca etkilenip zarar görmemeleri için de oldukça asgari düzeyde tutulmuşlardır. Yel değirmeninin pervanesi rüzgâra tam dik bir konuma yani kuzey-güney doğrultusuna yerleştirilerek rüzgârlardan en verimli şekilde faydalanılması amaçlanmıştır. Bilindiği üzere rüzgârlar yüksek basınç alanlarından alçak basınç alanlarına doğru esmektedir. Bu nedenle kışın rüzgârların karalardan denizlere doğru esmesi beklenir.²¹ Karadeniz ise kışın alçak basınç alanı olduğu için bu bölgedeki rüzgârların kışın karalardan denizlere doğru esmesi yani kuzey-güney yönlü esmesi beklenir. Ayrıca Doğu Karadeniz Bölgesi'nin denize bakan yamaçlarında görülen fön rüzgârları özellikle kışın ve ilkbaharda dağlardan kıyılara doğru bir rüzgâr getirir. Bu sebeplerle Çırakman Mahallesi'ndeki yel değirmeninin yelkenleri kuzey-güney doğrultusunda inşa edilmiştir.

Bugünkü rüzgâr türbinlerinin prototipi olan yel değirmenlerinden; temiz, masrafsız bir enerji kaynağı olması ve su değirmenlerinin aksine kışın dondurucu soğuklarında da çalışabilmesi sebebiyle rüzgâr potansiyelinin uygun olduğu bölgelerde verim alınabilirdi. Ancak Karadeniz coğrafyası su değirmenlerinin kullanımına daha uygun olması sebebiyle yel değirmenleri yaygın bir şekilde kullanılmamıştır. Günümüzde ise gelişen teknolojiyle; rezervleri sınırlı olan petrol ve kömürün kullanımını azaltmak, termik santrallerin çevreye verebileceği olumsuz etkileri ortadan kaldırmak ve nükleer enerji üretiminde kullanılan uranyumun rezervlerinin az olması sebebiyle

¹⁶ Necmettin Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları*, 6/23, 2009, s.50.

¹⁷ BOA., C.AS. 391/16156 (24 S 1191). (Başbakanlık Osmanlı Arşivi bundan sonra BOA olarak kısaltılacaktır.)

¹⁸ Canık Sancağı Çarşamba Kasabası'na 3 saat uzaklıkta bulunan Ordubası ve Enbal karyelerinde karataş madeni bulunmaktaydı. Ahalinin buradan çıkarttığı taşlar bölgede fırın, asiya ve ebniye duvarlarının inşa edilmesinde ve ocaklarda kullanılıyordu. TSV, 1870, s.116.

¹⁹ BOA., A.}MKT.DV., 134/14, (23/Ca/1275).

²⁰ Okuyan, 42/1772 No 'lu Samsun Şer'iyye Sicil Defteri'nin Değerlendirilmesi, s.305.

²¹ Aydoğan Özdamar, "Dünya ve Türkiye'de Rüzgâr Enerjisinden Yararlanılması Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 6/2-3, 2000, s.135.

dışa bağımlılığı minimum seviyeye indirmek²² için yenilenebilir ve zararsız olan rüzgârdan faydalanılması yoluna gidilmelidir.

1.2.2. Su Değirmenleri

Su değirmenleri; doğrudan bir akarsudan veya biriktirilerek akıtılan sudan yararlanılarak elde edilen enerji ile çalışan birer imalathanedir. Anadolu'da coğrafi yapıya uygun olarak ırmak, nehir ve derelerin akan sularının yeterli olduğu veya çarkı çevirecek yeterli eğimin olduğu yerlerde inşa edilmişlerdir²³. Su değirmenleri yalnızca Anadolu için stratejik bir ürün olan buğdayın una dönüştürülmesi aşamasında kullanılmamış aynı zamanda hızarlara itici güç olarak kereste üretiminde, mobilya yapımında, kumaş ve kâğıt üretiminde, dokuma ve deri imalinde kullanılarak Anadolu sanayisinin gelişmesinde enerji gücü olarak kullanılmışlardır. Bu sebeple değirmenlere basit birer işletme olarak değil de döneminin fabrikaları olarak bakmak gerekir. Su değirmenlerinin tarihsel gelişimine bakacak olursak; Tarihte; belki ilk değil fakat belgelere göre bilinen ilk ve en eski su değirmeni Strabon'un bahsettiği M.Ö. II. yüzyılda İris'in (Yeşilırmak) kolu Lykos (Kelkit) üzerinde inşa edilmiş bir su değirmenidir.²⁴ Su değirmenleri hakkındaki ilk teknik bilgiler ise ünlü Romalı asker ve mühendis Vitruvius (M.Ö. I. yy. sonlarında) tarafından yazılan "Mimarlık Üzerine Yazılmış On Kitap" adlı eserin onuncu bölümünde verilmiştir.²⁵ Roma İmparatorluğu dönemi ise su ve su gücünden faydalanmak amacıyla inşa edilen çeşitli yapıların zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur.²⁶ Vitruvius'tan değirmenlerin Avrupa'ya yayılmaya başladığı XII. yüzyıla kadarki dönemde su değirmenlerinin gelişimine ilişkin çok az bilgi vardır. Avrupa'da özellikle XII. yüzyılda manastır hayatının yaygınlaşması su değirmenlerinin kullanım alanını ve sayısını arttırmıştır. Ayrıca bu değirmenler yalnızca tahıl öğütmekle kalmayıp insanların ihtiyaç duyduğu diğer yaşamsal gereksinimleri de karşılayarak hayatı kolaylaştırmıştır.²⁷ Değirmenlerin bu faydalarını gören manastır keşişleri ise birer mühendis gibi yeni teknolojilerin gelişmesine ve Avrupa'da yayılmasına öncülük etmişlerdir. Değirmenlerin Avrupa'da XII. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamasıyla bazı tarihçilere göre adeta bir endüstri devrimi yaşanmıştır. Öyle ki ortaçağda değirmenlerin kumaş çırpma işleminde kullanılmasıyla bu işlemin makineleşmesi, XVIII. yüzyılda iplikçiliğin ve dokumacılığın makineleşmesi kadar belirli rol oynamıştı ve o dönemde su günümüzdeki petrol kadar değerli bir kaynak olmuştur.²⁸ Avrupa'da Ortaçağlardan beri değirmencililiğin öncülüğünde yaşanan bu gelişim, XVIII. yüzyılda İngiltere'de başlayacak Sanayi Devrimi'nin altyapısını oluşturmuştur.

²² Önder Özgener, "Türkiye'de ve Dünya'da Rüzgâr Enerjisinin Kullanımı", *Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 4/3, 2012, s.172.

²³ Doğan Yörük, "XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler", *Turkish Studies*, 9/1, 2014, s.639.

²⁴ Su değirmenlerinden ilk bahseden, MÖ. LXIV ve MS. XXIV yılları arasında yaşamış olan, ve bugünkü Amasya şehrinde doğmuş olan ve Roma İmparatorluğu'nun büyük bir kısmını dolaşan Eskiçağın ünlü coğrafyacısı ve filozofu Strabon'dur. *Strabon, Coğrafya (Geographika), XII, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1437, İstanbul 1969, s.49.*

²⁵ Vitruvius, *The Ten Books On Architecture*, Harvard University Press, London 1914, s.365.

²⁶ Bu yapılar arasında en kayda değerlerinden birisi hiç şüphesiz MÖ. IV. yüzyılda Fransa'da inşa edilmiş 16 çarklı muazzam bir su değirmeniydi. Burası Roma'nın bilinen en büyük sanayi sitesiydi ve 80.000 kişinin un ihtiyacını karşılıyordu. Bu fabrikada saatte 2400-3200 kg arası değişen miktarlarda un üretiliyordu. Yani on altı saatlik bir iş gününde yirmi sekiz ton un üretiliyordu. Bu miktar o dönemin şartlarına göre oldukça muhteşem rakamlardı. Ancak bu durum Roma topraklarının her bölgesinde aynı değildi ve değirmenlerin sayısı oldukça sınırlıydı. Roma İmparatorluğu, ekonomisinin insan ve köle gücüne dayanması ve onların işsizliğinin önlenmesi amacıyla makineleşme politikası gütmüyordu. Ancak bu durum diğer yandan esnaf ve ustaların yaratıcılıklarını bastırıyordu. . Jean Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, Tübitak Yayınları, Ankara 2004, s.7.

²⁷ Manastırın bir tarafından giren sular buğday öğüten ağır değirmen taşlarını döndürüyor, daha sonra unu kepekten ayıracak ince elekleri çalkıyorlar, diğer binalardaki kumaş çırpma tezgâhlarını çalıştırıyorlar, tabakhanelerdeki palamut değirmenlerini çalıştırıyorlar, kurşundan ya da ahşaptan yapılmış borularla mutfağa ve banyoya kadar ulaşıyorlar ve son olarak da tuvaletlerin alt yanından geçen lağımlardaki atıkları da sürükleyip manastırın diğer yanından geçip gidiyorlardı. Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, s.7.

²⁸ Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, s.1.

Su değirmenleri hiç şüphesiz ki Osmanlı gibi bir imparatorluğun da en vazgeçilmez işletmelerindendi. Osmanlı ülkesinin her köşesinde kullanım amacı ile orantılı olarak birçok değirmen bulunuyordu. XIX. yüzyılda Trabzon Vilayeti'nin Canik Sancağı'ndaki su değirmenlerine bakacak olursak; Karadeniz Bölgesi'nde yağış rejimlerinin düzenli, akarsuların debilerinin yüksek ve akarsuların sayılarının fazla sayıda olması sebebiyle su değirmenleri bu coğrafyada kendilerine fazlaca yer bulmuşlardır. Bu bölgedeki su değirmenlerinin nasıl kurulduğuna bakacak olursak; değirmenler çarkların en verimli şekilde çevrilebileceği akarsuların kenarlarına kurulurdu. Ancak yalnızca akarsuyun uygunluğu değirmen inşası için tek başına yeterli değildi. Ögütülen zahirenin kolayca taşınabilmesi için değirmenin yola yakınlığı ve inşası içinde arazi yapısının müsait olması gerekiyordu. Ancak Karadeniz Bölgesi'nin engebeli coğrafyasında hem değirmen inşası için düz bir alan bulunması hem de bulunsu bile bu alanın yola yakın olma olasılığı maalesef oldukça zordu. Bu durum Karadeniz Bölgesi'ndeki değirmenlerin sayılarını ve dağılımlarını oldukça fazla etkilemiştir. Ancak Canik Sancağı'nda bölgenin doğusuna göre daha düzlük bir alan olması değirmenlerin kurulmasını kolaylaştırmıştır. Değirmenin kurulması; binanın inşası, sistemin kurulması, suyun bağlanması ve taşların hazırlanıp değirmene getirilmesi işlemlerinden oluşuyordu. Değirmenlerin duvarları genellikle taştan örülüyordu. Daha sonra ise çatısı kuruluyordu. Çatılar önceleri basitçe, ağaçtan yapılan kara tahta ile örtülürken daha sonraları ise kiremit veya daha hafif olan saclarla örtülmeye başlanmıştır. Değirmen inşa edildikten sonra yapılması gereken diğer bir işlem orası için olmazsa olmaz bir malzeme olan değirmen taşlarının bulunması ve yerine yerleştirilmesiydi. Değirmen taşının hazırlanmasına taş kesmek, bu işi yapan kişilere ise taş ustası denmekteydi²⁹. Taş kesme işi bitince sıra kesilen taşın değirmene taşınmasına gelirdi ki bu süreç değirmen taşı için en zor aşamaydı. Çünkü taş eğer değirmene yakın bir bölgede bulunmuyorsa ağırlığı kimi zaman 500 kiloya kadar varan taşın buraya nakledilmesi oldukça zordu. Motorlu taşıtların kullanılmaya başlanmadığı dönemlerde taş nakli işini değirmenin kurulacağı köy halkı imece usulü ve oldukça zorlu yollarla hallediyorlardı.³⁰ Trabzon Vilayeti'ndeki değirmenler için gerekli olan taşlar³¹ bu bölgede³² çıkarılan kara taş madeninden elde ediliyordu³³. Bu taşlar toprak kazılarak ve barut kullanarak çıkartılıyordu.³⁴ Bu durum bazen maden çevresinde bulunan evlere zarar vermekteydi.³⁵ Değirmenlerin ahşap iç aksamı ise söğüt ve meşe palamudu gibi sağlam ağaçlardan yapılıyordu. Karadeniz Bölgesi'nin kereste açısından zengin kaynaklara sahip olması bu konuda sıkıntı yaşanmasını önlemiştir. Trabzon Vilayeti'ndeki değirmenleri bölgenin Osmanlı

²⁹ İlk etapta el ile çalışan değirmen taşlarının yerini zamanla hayvan, rüzgâr ve su gücü ile çalışan değirmenler almış ve yaşanan bu mekanik gelişmeyle değirmen taşlarının kalitesi ön plana çıkmıştır. Bu nedenle değirmen taşlarının üretimi giderek farklı bir sanayi şeklini almış ve kendine has bir pazar ekonomisi oluşturmuştur.

³⁰ Necati Demir Ordu yöresindeki değirmenler ve bu değirmenlerin son yıllardaki durumu hakkında kapsamlı bir çalışma yapmıştır ve bu değirmenlerden orijinal olduğunu düşündüğü 11 değirmeni eserine dâhil etmiştir. Necati Demir, *Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları, (Efsaneler, Masallar, Maniler ve Etnografik Malzemeler)*, IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.239-245.

³¹ İran ve Anadolu'nun bir kısmında kullanılan değirmen taşları Kağızman'da bulunan taş ocaklarından da sağlanmaktaydı. Bu taşların Trabzon Vilayeti'ne getirilmesiyle ilgili bir belgeye rastlayamamak da ağır değirmen taşlarının XIX. yüzyıldaki nakliye şartlarını düşünecek olursak muhtemelen Kağızman'dan bu bölgeye değirmen taşı getirilmemiştir. Harry Finnis Bloss Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, (Ermenistan, Geziler ve Çalışmalar) 1, Longsman Green and Co., London 1901, s.417.

³² XX. yüzyıl başlarında Samsun Limanı'ndan Rusya'ya 1500 guruh değerinde ve 1380 kilo ağırlığında değirmen taşı ihraç edilmesinden, bölgede çıkarılan değirmen taşının buradaki ihtiyacı karşıladığı sonucuna varabiliriz. Ahmet Efiloglu, "Balkan Savaşı Sırasında Samsun Limanında Ticaret, Samsun Ticaret Odası Tarafından Neşr Olunan İstatistik", *II. Uluslararası Canik Sempozyumu; Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Samsun, 9-21 Ekim 2012, s.266.

³³ Canik Sancağı Çarşamba Kasabası'na 3 saat uzaklıkta bulunan Ordubaşı ve Enbal köylerinde karataş madeni bulunmaktaydı. Ahalinin buradan çıkarttığı taşlar bölgede fırın, su değirmeni ve bina duvarlarının inşa edilmesinde ve ocaklarda kullanılıyordu. TSV, 1870, s.116.

³⁴ BOA., A.}MKT.DV., 134/14 (23/Ca/1275).

³⁵ BOA., A.}MKT.DV., 134/14 (23/Ca/1275).

hâkimiyetine girmesinden itibaren tutulmaya başlanan tapu tahrirlerinden takip edebilmekle birlikte bölgedeki değirmenlere ait ilk hükümleri XVI. yüzyıla ait Trabzon Livası Kanunnameleri'nde yer alan, Değirmenderesi'ndeki değirmenlere ait düzenlemelerde görebiliriz. Bu konuda kayda geçirilmiş ilk hüküm değirmenlere ait suyollarının tamirini düzenliyordu.³⁶ Bu dönemde değirmenler mukâtaa³⁷ usulü şeklinde işletilmekteydiler ve Değirmenderesi'ndeki 84 göz değirmenin mukataası 2626 akçeydi.³⁸ XIX. yüzyılda ise değirmenler genellikle ev, bahçe, dükkân gibi özel mülkler arasında zikredilse de bunun yanında bir köyün ortak tasarrufuna hizmet eden değirmenler³⁹ olduğu gibi bir vakfa veya devlete ait değirmenler de bulunmaktaydı.⁴⁰ XIX. Yüzyılda Canık Sancağı'ndaki değirmenler genellikle mülk değirmen statüsüne girmekle birlikte köylerin ortak mülkü olan değirmenler de bulunmaktaydı. Bu dönemde vakıf değirmenleri sayılarının kısmen daha az olduğu tespit edilmiştir. Kişilerin şahsi mülkü veya bir köyün ortak malı olan değirmenler farklı şekillerde işletilebilirlerdi. Köyün ortak malı olan değirmenler iki şekilde işletilebilirdi: ya bir hakçı tutulurdu ya da herkes kendi ürününü öğütürdü.⁴¹ Şahısların işlettiği değirmenlerin gelirleri ise tamamen hak sahibine aitti ve hak oranını kendisi belirler, masraflarını kendisi karşılardı. Ayrıca değirmen sahibi eğer isterse değirmenini bir başkasına kiraya verilebilir, satılabilir veya miras bırakabilirdi. Her iki işletme şeklinde de hak miktarı farklı kişi veya kişiler tarafından belirlendiği için doğal olarak ortak bir ölçü söz konusu değildi. Oranlar zahirenin %7 - %10'u arasında değişmekteydi.⁴² Değirmenin onarım işleri imece usulü yapılırken değirmenle ilgili maddi meseleler ise ortak karşılanırdı.

Nehirler ortak kullanılan sular olması hasebiyle üzerlerinde kurulan değirmenler de kimi zaman ortak işletilmekteydiler. Değirmenlerin ortak kullanılan sulara bağlı olması bu işletmelerin sahiplerinin arasında sosyal düzeni bozucu çeşitli hadiseler meydana getirebilirdi. Bunu engellemek amacıyla Osmanlı hukuk sisteminde yapılan düzenlemelere göre aynı akarsu üzerinde kurulmuş olan değirmenlerin ortak akarsudan faydalanması belirli bir düzen üzerine inşa edilmişti.⁴³ Aynı akarsu üzerinde inşa edilecek değirmenlerin kurulmasında belli bir ihtiyacın oluşması, yeni kurulacak değirmenin mevcut değirmene ekonomik açıdan zarar vermemesi, çevresindeki yapıların işleyişine engel olmaması ve bölge halkının günlük yaşamlarını aksatmaması gibi ilkeler gözetilmiştir.⁴⁴ Burada ayrıca belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti'nde

³⁶ Değirmendere'sindeki değirmenlerin bentleri ve arkları bozulup değirmenlere zarar verdiğinde değirmen sahipleri Trabzon'daki yerli Müslüman ve Hristiyan halkı zorla senede birkaç kez bölgeye getirip değirmen bentlerini tamir ettiriyorlardı. Ancak bölge halkının şikâyetleri üzerine verilen karara göre bu uygulama yasaklanmıştı ve artık her değirmen sahibi kendi değirmeninin ıslahından sorumlu tutulmuştu. M.Tayyip Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI/102, 1962, s.303.

³⁷ Mukataa ilk baştan beri, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazilerin ve arsaların belirli bir düzen içerisinde bölünerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanın parçaları için yapılan kira sözleşmesi ve ödenen kiradır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Genç, "Mukâtaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXI, İstanbul 2006, s.129-132.

³⁸ Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", s.308.

³⁹ BOA. A.}MKT.DV.,176/51 (13 Ca 1277) Trabzon Eyaleti, Rize Kazası'nda bir değirmen on haneye mahsustu.

⁴⁰ İçerisinde değirmen, hamam vb işletmelerin olduğu vakıflar ise büyük vakıf statüsüne giriyordu. Necmettin Aygün "Dini Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler; Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 22, 2007, s.68.

⁴¹ İlk şekilde; köyün ihtiyar heyeti değirmenin işletilmesinden sorumlu olacak, maaşla çalışacak bir değirmenci/hakçı tayin ederdi. Hakçı gelen zahireleri geliş sırasına göre öğütür, öğütme bedeli olarak da zahireden belli oranda hak alırdı. Değirmen hakkı da denilen bu miktarı ihtiyar heyeti belirlerdi. Zahire sahibi hak olarak alınacak miktarın karşılığını para olarak da ödeyebilirdi. Köyün ortak malı olan değirmenlerin işletilebileceği diğer yolda ise zahire sahipleri zahiresini kendisi öğütür ve bu durumda hak vermezlerdi.. Demir, *Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları (Efsaneler, Masallar, Maniler ve Etnografik Malzemeler)*, s.239-245.

⁴² Demir, *Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları (Efsaneler, Masallar, Maniler ve Etnografik Malzemeler)*, s.239-245.

⁴³ Zafer Karademir, "Osmanlı Sosyo - Ekonomik Yaşamında Su; 18.Yüzyıl Eyalet-i Rum Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1, 2014, s.199.

⁴⁴ Örneğin; Beşe Mehmedoğlu Ahmed ve tüccar Ömer Ağa'nın Bartın Büyük Irmak üzerindeki köprü ayakları üzerine inşa ettikleri değirmen bendi, köprüye zarar verdiği ve civar köylerin köprüyü kullanamaması ve ulaşımının aksaması sebebiyle şikâyetle konu olmuştur. BOA. DH.MKT., 1066/68 (14 S 1324).

keyfi inşa edilmiş su bentleri ve diğer su yolları bazen değirmenlerin çalışmasını engelleyerek halk arasında çeşitli anlaşmazlıklara neden oluyordu.⁴⁵ Trabzon Vilayeti'nde hem halk arasında yaşanabilecek değirmen suyu anlaşmazlıklarını gidermek hem de akarsuların taşmasına sebep olup çevreye zarar verebilecek, gelişi güzel inşa edilmiş bazı hark ve setler devlet tarafından yıktırılmış ve fenni mimariye uygun olarak yeniden inşa ettirilmişti. Bundan sonra inşa edilecek bent ve setlerin ise "fenni tedbirler dairesinde" inşa edilmesi zorunluluğu getirilmişti.⁴⁶ Değirmen suyu ile tarım alanlarını sulama suyunun ortaklaşa kullanıldığı bölgelerde ise ortak kullanımın yılın belli dönemlerine veya günün belli saatlerine göre ayarlanması gerekiyordu. Örneğin; Merzifon'da gündüz saatlerinde değirmeni döndüren su, güneşin batmasından itibaren sabaha kadar başkalarının tarlalarına akarak tarımda kullanılıyordu⁴⁷. Başka bir örnek; Canik Sancağı'nın Çarşamba Kazası'nda çeltik tarımının yoğun olarak yapıldığı bölgelerde değirmenlerin yılın dört ayı çalışmayarak suyunun çeltik tarlalarını sulamasıydı. Böyle durumlarda çeltik tarımı yapan halk değirmenlerin çalışmadığı süre içindeki hasılatını karşılamaktaydı.⁴⁸ Devlet, egemenliği altındaki geniş kitleleri doyurmak ve asayiş sağlamaya amacıyla kişileri kendi mülk değirmenlerine dahi keyfi müdahaleden men ederek bu düzeni korumaya çalışıyordu. Şahıslar kendi değirmenleri üzerine yeni bir değirmen inşa etmek suretiyle bile olsa onları kullanılmaz hale getirirlerse kendi mülkleri olan değirmelere müdahaleden men ediliyorlardı.⁴⁹ Bu düzeni korumak amacıyla; yıkılan bir değirmen eğer yeniden inşa edilecekse yüksekliğinde ve konumunda en ufak bir oynama dahi yapılamazken, yıkılan kısım veya inşa edilecek yeni değirmen eskisinin birebir aynısı olmak zorundaydı.⁵⁰ XIX. yüzyılda Trabzon Vilayeti'ne ait şerhiye sicillerinde değirmen satışı, kiralanması⁵¹, miras bırakılması ve bu durumlarla ilgili birçok anlaşmazlık durumunu gösteren kayda rastlanılmıştır. Nehirler üzerine kurulan değirmenlerin anlaşmazlıkları ile ilgili durumlarda ilk etapta arabulucular devreye girebiliyordu.⁵² Ancak anlaşmazlıklar büyük olduğunda İstanbul'a, yani resmi kurumlara başvurularak çözümlenmesi yoluna gidiliyordu. Değirmenlerin vergilendirilmesi işlemine gelindiğinde; Osmanlı İmparatorluğu'nda "değirmen resmi" veya "asiyab resmi" gibi çeşitli adlar altında su ve yel ile dönen un değirmenleri ve zeytinyağı değirmenlerinden muhtelif yerlerde, muhtelif zamanlarda, aynı veya nakdi olarak farklı miktarlarda vergiler alınmıştır. Vergiler bazı vilayetlerde harman vaktinde bazılarında ise Temmuz ayının dokuzunda alınırdı.⁵³ Değirmenler vergilendirilirken esas alınan değirmenlerdeki bina sayıları değil, binaların içinde işler durumda olan ve "bâb" adı verilen taş sayısıydı. Bir değirmende birden fazla bab bulunabiliyordu.⁵⁴ Değirmenlerden alınan vergilerin belirlenebilmesi için yılın kaç ay çalıştığı da önemliydi. Değirmenlerin çalışma

⁴⁵Örneğin; Canik Sancağı Çarşamba Kazası'nda yaşanan bir olayda kendi değirmenine gelen suya kanaat etmeyen bir şahıs komşusu Trabzon'lu Mahmud'un harkından su çalıp onun değirmeninin dönmesini engelliyordu. BOA. A. MKT. 133/66 (1275 Ca 9).

⁴⁶ BOA. HŞŞ. 20/28 (1330/7/2).

⁴⁷ Karademir, "Osmanlı Sosyo - Ekonomik Yaşamında Su", s.200.

⁴⁸ Çarşamba Kazası Sarıca Köyü'nde Mahmud isimli bir şahsa ait olan altı göz olan Paşa Değirmeni'nin suları da Mayıs ayı başı ve Eylül ayının ondokuzu arasındaki dönemde kesilerek çeltik tarlalarına yönlendirilmiş ve değirmenin çalışmadığı süre içinde Mahmud'a 90 kıyye hasılat verilmişti. Ancak Mahmud değirmenin dört aylık hasılatının en az 1500 gurusu olduğunu ve hakkını alamadığını iddia ederek İstanbul Hükümeti'ne şikâyetle bulunmuştur. Karar olarak ise iki seçenek sunulmuştu; ya değirmenci Mahmud'a hakkı verilecek yada ahali artık bu adetten vazgeçecekti. BOA. A.}MKT. UM.,351/20 (26 L 1275). Devam eden belgelerden, değirmen suyuna müdahalenin men edildiğini anlamaktayız. BOA. HR. MKT.,345/36 (27 M 1277).

⁴⁹ BOA. A.}MKT.DV.,5/98 (6 R 1268).

⁵⁰ Karademir, "Osmanlı Sosyo - Ekonomik Yaşamında Su ", s.199.

⁵¹ Değirmen sahipleri ve kiracıların günümüzdekilere benzer bir şekilde kira kontratı yaptığı tespit edilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde bulduğumuz bir kontrat örneğinden kiracı ve tapu sahibinin haklarının korunması yanında üretimin devamlılığına da önem verildiği anlaşılmaktadır. BOA. A.}MKT.DV., 206/71 (27 Z 1277).

⁵² Karademir, "Osmanlı Sosyo - Ekonomik Yaşamında Su ", s.200.

⁵³ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi Ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5, 1947, s.503-504.

⁵⁴ Ümit Koç, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 149, 2004, s.185.

süreleri, üzerine kuruldukları su kaynaklarının akışlarının düzenliliğine göre belirlenmekteydi. Su değirmenleri üzerine kuruldukları su kaynaklarının mahiyetine göre 6 ay veya yıl boyu çalışabildikleri gibi daha az süre ile de işler konumda kalabiliyorlardı. Debileri istikrarlı akarsular üzerinde yer alan değirmenler ise büyük oranda yıl boyunca çalışıyorlardı.⁵⁵ XVI. yüzyılda Anadolu'daki değirmenlerden alınan vergi yukarıda saydığımız şartlara göre farklılık arz etse de genel olarak yıl boyunca çalışan değirmenlerden altmış akçe, altı ay çalışanlardan otuz akçe ve altı aydan daha az süre çalışanlardan ise çalıştığı her ay için beş akçe alınıyordu.⁵⁶ 1500-1524 yılları arası dönemde Canık Kazası'ndaki 157 değirmenden 15.101 akçe vergi geliri elde edilirken 1574-1599 yılları arasındaki dönemde 483 değirmenden 32.107 akçe gelir elde edilmişti.⁵⁷ Değirmen vergilerinin aynı olarak alındığı bölgeler olmakla birlikte vergiler genellikle nakdi alınıyordu. Vergilerin aynı olarak değil de nakdi olarak alınmasıyla, halkın ürün darlığı yaşamasının önüne geçilmiştir. XIX. Yüzyıl boyunca ise değirmenlerden temettü vergisi alındığı tespit edilmiştir. Temettü vergisi nizamnamesinin II. maddesine göre "müessesat-ı sanaiyye" tabiri içerisine giren su ve yel değirmenleri nerede bulunursa bulunsun temettü vergisine tabiydi. Ancak hangi müesseselerin müessesat-ı sanaiye tabirinin içerisine dâhil edileceğine dair bir belirsizlik ve keyfiyet mevcuttu. Bunun belirlenmesi için bir müessesenin bulunduğu mevkiinin nüfusu, ürünlerin çeşidi ve ürünlerin ne şekilde sarf edileceği gibi kıstaslar getirildi. Buna göre; vilayet, liva ve kaza merkezlerinde olan ve nüfusu 2 binden fazla olan yerlerde "mekasid-ı ticariye" amacıyla kullanılan su ve yel değirmenleri genel olarak sanayi müessesatından sayılıyor ve vergi mükellefi kabul ediliyordu. Ancak bulundukları yer vilayet, liva ve kaza merkezinde değilse ve nüfusu 2000'den az ise ve mahsulatı yalnızca bulunduğu bölgedeki ihtiyacı karşılayıp ihracatta bulunulmuyorsa bu su ve yel değirmenleri sanayi müessesesi olarak kabul edilmiyor ve vergi mükellefi sayılmıyorlardı.⁵⁸ Bu dönemde su değirmenlerinden yıllık yüz kuruş vergi alınırken üçüncü sınıftan daha aşağı olan değirmenlerden ise yıllık elli kuruş vergi alınacaktı.⁵⁹ Aylarca yağmur yağmamasından dolayı halkın sıkıntı çektiği dönemlerde ise köylerdeki ve dağlardaki su değirmenlerinden temettü vergisi alınmamıştır.⁶⁰ Tapu tahrir defterlerinde su değirmenlerinin işleyişi ve vergilendirilmesi hakkında detaylı bilgilerin bulunmasından değirmenlere verilen değeri anlamaktayız.⁶¹ Avarız defterleri⁶², temettü defterleri ve şeriye sicillerinde ise varlıkları ile alakalı çok sayıda kayıt olması su değirmenlerinin sayılarının fazlalığı ve önemli bir gelir kaynağı olması hakkında bilgi vermektedir.⁶³

Osmanlı Devleti'nde yaşanan sanayileşme süreci İngiltere'de olduğu gibi öncelikle, eski usul üretim yapan özellikle su değirmenlerinin modernize edilmesiyle başlamıştır. Geliştirilen su değirmenleri 1800'lü yılların başlarında buharlı değirmenlerle boy ölçüşebilecek konumdayken sanayileşme sürecinde artan üretim kapasitesinin ihtiyacı olan gücü karşılayamayarak kademeli olarak yerini ağır sanayinin güç ihtiyacını karşılayan buharlı makinelerle bırakmıştır. Canık kırsalında bulunan değirmenler teknolojinin gelişmesiyle beraber önce mazot ile elektriğin

⁵⁵ Koç, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler", s.188.

⁵⁶ Koç, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler", s.184.

⁵⁷ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canık Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.104.

⁵⁸ BOA. BEO. 4307/323018.

⁵⁹ BOA. TFR. I. MKM. 30/2995.

⁶⁰ BOA. TFR. I. MKM. 30/2995.

⁶¹ XV. yüzyıl Ünye, Akkuş, Terme ve Çarşamba'daki değirmen sayıları ve hangi köylerde bulundukları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İrfan Dağdelen, *XV. Yüzyıl Ünye ve Çevresi Kaynakları 1455 Tarihli Ünye, Akkuş, Terme ve Çarşamba Tahrir Defterleri*, Ünye Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

⁶² Mehmet Öz ve Fatma Acun, *Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları VII (Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avarız Defteri 1642-1643 Tarihli)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008; Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII Canık Sancağı Avarız Defterleri 1642*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

⁶³ Değirmen sayısının fazla olması sebebiyle değirmen vergilerinde yapılan az bir artışla hazineye önemli miktarda para girişi sağlanmaktaydı. Bu durumu ilk fark eden Tarhuncu Ahmet Paşa devletin gelirlerini arttırmak amacıyla değirmenlere koyduğu vergi sayesinde hazineye yılda 100.000 kuruş para aktarmayı hedeflemiştir. Yiğit, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe", s.101.

vilayetin köylerine kadar ulaşmasıyla da elektrikle çalışan değirmenlerin sayısı giderek artmıştır. Ateş değirmeni adı verilen elektrikle çalışan bu fabrikacılar daha az zamanda daha fazla tahıl öğütüp un haline getirdiği için daha fazla tercih edilmektedir. Şu anda un değirmenleri varlığını lezzetli un öğütmelerine borçludurlar.⁶⁴

Tablo 1 1870 Senesinde Canik Merkez Sancağı'nda Değirmen Ve İşletmeler¹

Şehir ve Kasabalar	Değirmen	Fırın	Debbağhane	Boyahane
Nefsi Samsun	2	39	1	-
Bafra Kasabası	120	10	1	1
Çarşamba Kasabası	88	27	1	2
Ünye Kasabası	5	20	3	-
Niksar Kasabası	12	7	14	1
TOPLAM	227	103	20	4

Trabzon Vilayet Salmaları'ne göre 1870 senesinde vilayette bulunan 366 değirmenden 227'si Canik Sancağı'ndaydı. Bunların yanı sıra ileriki sayfalarda açıklayacağımız üzere içlerinde su ile çalışan palamut değirmenlerinden bulunan 20 adet debbağhane ve yine palamutun kullanıldığı bir diğer alan olan 4 adet boyahane bulunuyordu. En çok değirmen vilayet genelinde en çok tahıl üretiminin yapıldığı Bafra ve Çarşamba kasabalarında bulunuyordu. 1867-68 senesinde Canik Sancağı'nda 3 mısır değirmeni ve sahipleri Alman ve Fransız olan, buharla çalışan iki ipek fabrikası vardı. Ancak ipek fabrikası ihtiyacı karşılayamıyor ve bu da ithalata neden oluyordu.⁶⁵ Yeşilirmak Nehri üzerinde Suriye Hama'daki yapılara benzeyen sayısız su değirmeni vardı ve bunlar sayesinde Yeşilirmak'ın suyu bahçeleri ve geniş dut tarlalarını suluyordu. 1870 senesinde Yeşilirmak üzerinde, Amasya'da bulunan un değirmenlerinden iki tanesi aynı zamanda mobilya imalatında da kullanılıyordu. Bu iki değirmenden biri Wirttemberg ofisinin Alman konsolosu Stroh başkanlığında yönetilirken ve günlük 1.932 kg un üretirken diğeri ise Marsilya komisyoncusu Mr. Imbert'in yönetimi altındaydı ve günlük 3.200 kg un üretme kapasitesine sahipti. Ayrıca aynı yıl 400 çalışanının çoğunu yerli halkın oluşturduğu buhar gücüyle çalışan bir ipek iplik fabrikası da çalışmaya başlamıştı.⁶⁶ 1879 senesine ait Trabzon Vilayet Salmaları'nda ilk kez dinklere ait verilere rastlanılmaktadır. Salmamede tabloda Niksar'da 5 adet dink⁶⁷ olduğu görülürken toplamda 56 adet dink bulunmaktadır. 1883 senesinde ise Samsun merkez kazada 2 su değirmeni bulunmaktaydı ve üretilen unlar ihraç ediliyordu. Bu değirmenler günlük 1526 kg.'lık bir enerji sağlamaktaydılar⁶⁸. 1894 senesinde Samsun ve Amasya'da 40 tane un değirmeni vardı ve bunlardan 3 tanesi buharla çalışıyordu⁶⁹.

Tablo 2: 1902 Senesi Canik Merkez Sancağı'ndaki Değirmenler ve Değirmen İşletmeleri⁷⁰

Şehir ve Kasabalar	Değirmen	Su Değ.	Fırın	Debbağhane	Ambar	Samanhane	Su Hızarı	Dakik Fab.	Un Fab.
Samsun	1	188	1801	-	-	-	-	1	2
Bafra	-	200	2600	-	5900	5760	-	-	-
Alaçam	39	-	2	-	-	-	-	-	-
Çarşamba	257	-	1822	-	-	-	-	-	-
Terme	86	-	25	-	-	-	-	-	-

⁶⁴ Necati Demir, "Ordu ve Yöresi Su Değirmenleri", *Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat*, 33, Ankara 1997, s.49.

⁶⁵ Musa Şaşmaz, *Trade Reports of The Trebizond Province On British Documents 1830 – 1914 (İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914)*, I, s.381.

⁶⁶ Şaşmaz, *Trade Reports*, I, s.396.

⁶⁷ Dink; pirinci kabuğundan ayırmak ve ya bulgur dövmek için kullanılan dibeklere halk dilinde verilen isimdir. Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.668.

⁶⁸ Şaşmaz, *Trade Reports of The Trebizond Province On British Documents 1830 – 1914*, II, s.824.

⁶⁹ Şaşmaz, *Trade Reports*, 3, s.1242.

⁷⁰ TSV, 1902, s.236, 489, 493, 503, 511, 523, 531.

Ünye	-	-	2257	4	-	-	25	-	-
Fatsa	81	-	12	-	-	-	-	-	-
Toplam	602	388	8705	4	5900	5760	25	1	2

Şark Ticaret Yıllıkları'na göre Canık Sancağı'nda 1898 senesinde buharla işleyen bir değirmen yani "vapur değirmeni" kurulmuştur.⁷¹ 1908 senesinde ise Maranyan'ların hidrolik değirmeni faaliyete girmiştir. Trabzon Vilayet Salnameleri'ne göre 1903 senesinde bir önceki yıla göre Çarşamba'da 3 taşlı 1 adet buharla çalışan un değirmeni eklenmiştir. Ancak bu vapur değirmeninin faaliyete geçiş tarihi olarak Şark Ticaret Yıllıkları'nda 1902 senesi işaret edilmektedir⁷². Vilayet Salnameleri'nde 1903 senesinde Ünye'de 4 adet kireç fabrikası vardır. 1904 senesinde Terme'de bir vapur değirmeni faaliyete girmiştir. 1917 senesinde kurulan Milli Fabrikacılar Cemiyeti'nin aynı yıl yaptığı sanayi sayımına göre ise Samsun'da 11, Giresun'da 4 müessese vardır. Giresun'da ayrıca fındık yağı üreten 40 kadar yağ makinesi vardı. Bölgede bulunan bu müesseseler arasında 24 saatte en az 10.000 kg hububat üreten değirmenler de bulunuyordu.⁷³

1.2.3. Palamut Değirmenleri

Palamut; yeşil meşenin meyvesi olup meşe palamudu olarak adlandırılır. Palamudun gövdesi tarih boyunca dayanıklı keresteler elde etmek amacıyla kullanılırken pelitleri nadiren un üretimi için kullanılmakla beraber asıl kullanım alanları boyacılık ve özellikle dericiliktir. Osmanlı Devleti'nde palamut değirmenlerinden genellikle dericilik alanında faydalanılmıştır.

Dericilik; büyük ve küçükbaş hayvanların derilerini çeşitli fiziksel ve kimyasal işlemlerden geçirerek insanların hizmetine sunma işidir. Deri; insanlık tarihi boyunca her dönem insanların ihtiyaçlarına hizmet etmiş değerli bir hammaddedir. Tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de gerek askeri alanda koşum, eğer, giysi, çizme vb. ihtiyaçları karşılamak amacıyla gerekse halk arasında yine giysi, çanta, kitap ciltleri, ayakkabı, kemer, dağarcık gibi deri eşyaların yapımında kullanılıyordu.⁷⁴ Ham deri, bozulmasını önlemek amacıyla herhangi bir konserve edilme ve tabaklama suretiyle işlenmezse kısa bir süre sonra çürüyüp kokar ve bozularak kullanılamaz hale gelirdi.⁷⁵ Derinin terbiye edilerek kullanıma hazır hale getirilmesi aşamasında⁷⁶ tabaklanması işleminin zorunluluğu ve bu işlemin temel maddesinin palamut olması her debbağhanenin su ile çalışan ve palamut öğütmeye yarayan bir palamut değirmeninin olmasını zorunlu kılıyordu.⁷⁷ Palamut değirmenleri Osmanlı Devleti'nde dericiliğin yaygın olarak yapıldığı ve debbağhanelerin kurulduğu bölgelerde bulunmaktaydı.⁷⁸ Akarsuların şehir girişlerinde şehir suyunu bozduğu ve kötü koku yaydığı için yasaktı.⁷⁹ Canık Sancağı'nda de

⁷¹ Annuaire Oriental, 1898, 2, s.1115.

⁷² Annuaire Oriental, 1902, 2, s.1429.

⁷³ Hamdi Genç, Gökçen Albayrak, "Milli Fabrikacılar Cemiyeti Ve 1917 Sanayi Sayımı", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 4, (Güz 2004) s.215.

⁷⁴ Nebi Bozkurt, "Deri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IX, 1994, s.174.

⁷⁵ Selahattin İnal, "Türkiye'de Tarih Boyunca Palamut Meşesi Ve Sağladığı Faydalar", *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 8/1, 1958, s.5.

⁷⁶ Köpek pisliği, güvercin gübresi gibi karışımlarda derinin yumuşaklığını artırmak amacıyla kullanılırdı, tuz ve şap da derinin tabakalanmasında önemli elementlerdi. Ancak konu bütünlüğünü bozmamak amacıyla deri tabakalama işleminin ayrıntılarına değinilmemiştir.

⁷⁷ Zeki Tekin, "Deri - Türkler'de Dericilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IX, İstanbul 1994, s.177.

⁷⁸ Tabaklama sırasında deriler kireç kullanıldığı ve bir takım kimyasal işlemlerden geçirildiği için akarsuları kirletiyorlardı. Koyun ve keçilerin tabakalanması sırasında şap ve yağ kullanılabilirdi. Ayrıca kurumuş kan, içyağı, et, kemik ve kıl artıklarının yanı sıra asitli ve kireçli atıklar⁷⁸ da kentlerden geçen bu ırmaklara atılıyordu. Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, s.83.

⁷⁹ Zeki Tekin, "İstanbul Debbağhaneleri", *OTAM*, 8, 1997, s. 3450.

tabhane de denilen debbağhaneler akarsu kenarlarına inşa edilmiştir ve bu bölgeler günümüzde dahi "tabakhane deresi", "tabakhane köprüsü", "tabakhane mahallesi" olarak anılmaktadır.

XVI. Yüzyıl'dan itibaren Avrupa ülkelerinin Türk derilerine ilgilerinin artmasıyla debbağlık mesleğinin önemi artmış, XVIII. yüzyıl'ın ikinci yarısında sanatlarının ve zenginliklerinin zirvesine çıkmışlardır.⁸⁰ Ancak Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra⁸¹ debbağcılık sisteminde yapılan değişiklikler, Avrupa'da sanayinin gelişmesi ve derinin ihracatı gibi nedenlerden dolayı Osmanlı dericiliğinde büyük bir gerileme görülmüştür.⁸² XIX. yüzyılda her ne kadar ordu ve devlet görevlilerinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İstanbul'da dericilik endüstrisi modernleştirilmeye çalışılsa ve Debbağhane-i Amire kurulsun da⁸³ İstanbul dışındaki debbağhaneler XIX. yüzyıl ortalarına kadar eski usulle üretim yapıyorlardı ve teknik gelişmeleri takip edemeyerek iç piyasaya yönelik küçük işletmeler olarak kalmışlardır.⁸⁴ Osmanlı sanayisinin bu iş kolundaki gerilemeyi Trabzon Vilayet Salmeleri'nden de takip edebiliriz. Canik Sancağı'nda 1870 senesinde 20 debbağhane varken 1902 senesinde bu sayı 4'e düşmüştür. Ancak İstanbul'da yaşanan bu gelişim devletin her bölgesinde aynı derecede yaşanmamıştır. Trabzon Vilayeti'nde debbağhanelerin sayılarının azalmasıyla ve ihtiyaca cevap verememeleri sebebiyle deriler ham olarak ihraç edilmiştir. 1890 yılında Canik limanından 504.700 kg ağırlığında ve 505.600 frank değerinde ham deri ihraç edilirken aynı yıl 100.750 kg ağırlığında ve 283.400 frank değerinde işlenmiş deri ithal edilmiştir. İşlenmiş derilerin bir kısmı ise Canik Sancağı'nda bulunan 15 adet saraçhanede mamul maddeye dönüştürülüyordu.⁸⁵

Geleneksel debbağhanelerin kullanımının gerilemesiyle su ile çalışan palamut değirmenleri de işlevselliğini kaybetmiş, yerini buhar veya daha sonraları elektrikle çalışan palamut değirmenlerine bırakmıştır. Şark Ticaret Yıllıklarına göre XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise deri ve post satıcıları debbağcılıktan farklı bir esnaf grubu olarak varlıklarını devam ettirmekteydiler. Postlar ve deriler tabaklanarak ihraç edilmek veya çeşitli mamul mallara dönüştürülerek satılmak yerine daha çok ham olarak ihraç edilmiştir. Bu dönemde Samsun Ticaret Odası'nın yayınladığı istatistiğe göre Samsun'dan Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, Rusya, İskenderiye ve Dersaadet'e deri ihracatı yapıyordu. Bunlara rağmen Şark Ticaret Yıllıkları'nda debbağcı esnafının yer almasından anlıyoruz ki Canik Sancağı'ndaki bazı debbağhaneler de modernize edilmiştir.

1.2.4. Keten Değirmenleri

Keten ve kenevir bitkilerinden elde edilen liflerin işlenerek çeşitli dokuma ürünlerine dönüştürüldüğü tezgâhlara keten değirmenleri deniliyordu. Keten ve kenevir kullanılarak

⁸⁰ Tekin, "Deri - Türkler'de Dericilik", s.177.

⁸¹ Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devleti bir modernizasyon sürecine girmiş ve öncelikle orduda yapılan reformlara binaen devletin ihtiyaçları artmıştır. Ordunun ve devletin ihtiyacını karşılayacak olan deri mamülleri önceleri eski usullere göre yapılmışsa da bu üretim değişen ve artan ihtiyaçlar nedeniyle yetersiz kalmıştır. Bu üretim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Debbağhane-i Amire kurulmuştur. Debbağ esnafından Hamza isimli bir şahıs Beykoz deresinin üzerine su değirmeninin çarklarından faydalanarak kurduğu bir deri işleme tesisi olan ve döneme göre oldukça ileri sayılan bu kuruluş hem sarayın hem de ordunun ihtiyacını karşılamak üzere 1816 yılında II.Mahmut tarafından satın alınarak devletin hizmetine verilmiştir. Harbiye Nezareti bünyesinde üretim yapan fabrika 1842 senesinde 2 buhar kazanı ve 40 beygir gücünde bir buhar makinesi getirilerek modernleştirilmiş ve önceleri yalnızca devletin ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla üretim yaparken daha sonra halka da satış yapmaya başlamıştır. Elif Süreyya Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Ve Buhar Makineleri*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2010, s. s.129.

⁸² Metin Hülal, "Kayseri'de Sahtiyan Üretimi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 2002, s.2.

⁸³ Ordu ve devletin deri ihtiyacının artmasıyla Beykoz deresi üzerine su değirmeni çarklarından yararlanılarak, kurulduğu döneme göre oldukça ileri sayılabilecek bir deri işleme tesisi kuruldu. Harbiye Nezareti bünyesinde üretim yapılan bu fabrika 1842 senesinde iki buhar kazanı ve 40 beygir gücünde bir buhar makinesi alınarak modernleştirildi. 1884 senesinde günde ortalama 250-300 çift ayakkabı yapılabiliyordu. Bkz: Elif Süreyya Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Ve Buhar Makineleri*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2010, s.129.

⁸⁴ Tekin, "Deri - Türkler'de Dericilik", s.178.

⁸⁵ Serdar Genç, "II.Mahmut Döneminde Canik Sancağında Esnaf ve Dükkânlar", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, I, Osman Köse (edt.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s.94.

dokunan bu ürünlerin birçok kullanım alanı vardı. Keten bitkisinin ince lifleri; serin tutma özelliklerinden dolayı dokuma ve tekstil ürünleri yapımında kullanılırken kalın lifleri; ağ, sicim, halat, ip, çuval, kanaviçe, çadır, yelken bezleri ve kâğıt yapımında kullanılıyordu. Ayrıca ketenin çok yağlı olan tohumları bezirhanelerde⁸⁶ işlenerek boya ve sabun yapımında kullanılıyor, yağı alınan tohumlar ise israf edilmeyerek hayvan yemi olarak tüketiliyordu. Kenevir bitkisinin liflerinden olan kendir ise kaba dokuma, çadır, branda, kalın kumaş, ip, urgan, halat gibi mamul maddelerine dönüştürülerek kullanılıyordu. Üretim çeşitliliği ve zenginliği açısından bakıldığında, mevcut keten değirmerlerinin işlevsel olarak önemi ön plana çıkıyordu.

Trabzon Vilayeti genelinde yaygın bir keten ve kendir üretimi ve buna bağlı olarak gelişmiş bir dokumacılık sanayii vardı. Ancak bölgede üretilen bu ürünlerin tüketim amaçları birbirlerinden farklıydı. Keten ve kenevirden imal edilen ipler ihtiyaca binaen farklı amaçlarla kullanılmıştır. Bu nedenle bazı bölgelerde üretim yerel ihtiyacı karşılamak üzere oluşturulurken bazı bölgelerde ise, ihracat için üretim yapılmıştır. Örneğin; Akçaabat'ta üretilen keten nahiye genelinde kullanılıp dışarı ihraç edilmez iken İkizdere'de senelik yaklaşık 5000 top kaba keten bezi dokunup civar nahiyelere gönderiliyordu.⁸⁷ Ayrıca, Trabzon'daki keten dokumalar Halep taraflarına ihraç ediliyordu.⁸⁸ Keten tohumu ve kenevir ise Canık Sancağı'ndan ihraç ediliyordu. 1889 tarihinde Canık Sancağına bağlı Fatsa⁸⁹'dan 25.000 kile keten tohumu ihraç edilmiştir.⁹⁰ Trabzon Vilayeti'nde eski bir dokuma geleneğinin göstergesi olan, inceliği ve hafifliğiyle meşhur keten bezi üretiminin "kirbas-ı Rize", "ham kettan" gibi adlarla imparatorluğun son dönemlerinde daha çok Rize merkezli olarak devam ettiği; işlenmiş veya ham ketenin Rize'den Trabzon'a taşınarak ticarete konu olduğu görülmüştür.⁹¹ Rize'de üretilen keten bezi bölge tekstil sektörünün ayakta kalmasını sağlayan en önemli etkeni.⁹² Burada üretilen keten ve kumaş türleri civar sancaklara gönderildiği gibi Malatya, Erzurum, Diyarbakır, Arabistan, Bağdat ve İstanbul'a da ihraç edilirdi.⁹³ Güney Karadeniz limanları keten bezi ihracından önemli miktarda gelir elde ediyordu. Keten bezinin dokunması işi ve bunun ihracının bölge ahalisinin en önemli geçim kaynağı olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde sadece Rize kazasında yılda 40.000 top ince ve kaba keten bezi üretilmiş⁹⁴ ve aynı dönemde Rize iskelesinden yapılan ihracat 8.000.000 kuruş civarında gerçekleşmiş olup bunun 5.125.120 kuruşunu keten bezi oluşturmuştu.⁹⁵ Kendir ve keten XIX. Yüzyılda Canık Sancağı için önemli gelir kaynakları arasında sayılan sanayi bitkileriydi. Terme, Ünye, Samsun ve Kavak'ta yaygındı. Canık Sancağı'nda yıllık kendir üretimi 400.000 kg'dı. Yalnızca Terme'de yıllık kendir üretimi 48.000 Sancağı'nda kıyyeyi buluyordu. Ayrıca sancakta biri Samsun'da birisi Ünye'de olmak üzere iki "kendir mahzeni" bulunuyordu.⁹⁶ Bunların yanı sıra kendir üretimine bağlı olarak ip ve urgan sanayisi de gelişmişti. XIX. yüzyılda Canık Sancağı'nda 18 urgancı esnafı bulunuyordu.⁹⁷ Canık Sancağı'ndan 13.400 frank değerinde 13.400 kilo halat ihraç edilmişti.⁹⁸

⁸⁶ Çarşamba'da 3 adet Ünye'de ise 2 adet bezirhane bulunuyordu. Buralarda kenevirin yağı ayrılıyor ve Samsun'daki boyahane'de hammadde olarak kullanılıyordu. Bu boyahaneden 3 para ihtisab vergisi alınıyordu. Genç, "II.Mahmud Döneminde Canık Sancağında Esnaf ve Dükkânlar", s.93.

⁸⁷ TSV, 1869, s.187.

⁸⁸ TSV, 1869, s.153.

⁸⁹ Ordu'da keten ve kenevir üretimi yaygındı. Ordu'da üretimin en yoğun olarak yapıldığı nahiyeler; Ulubey ve Fatsa (Satılmış)'dır. Taşdemir, "Karadeniz Bölgesi'nde", s.14.

⁹⁰ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, 2, s.116.

⁹¹ Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler", s.43.

⁹² Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler", s.43.

⁹³ TSV, 1873, s.477.

⁹⁴ TSV, 1873, s.477.

⁹⁵ Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler", s.54.

⁹⁶ Yolalcı, *XIX Yüzyılda Canık (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 82.

⁹⁷ Genç, "II.Mahmud Döneminde Canık Sancağında Esnaf ve Dükkânlar", s.93.

⁹⁸ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s.95.

Tablo 3: 1890 Senesince Canik Sancağı'ndan Yapılan İhracat¹

1890 SENESİNCE CANIK SANCAĞI'NDAN YAPILAN İHRACAT ¹		
Ülkeler	Kenevir (kg)	Kenevir Tohumu (kg)
Fransa	38.300	61.500
Mısır	10.500	-
Türkiye	5.200	-
Toplam	54.000	61.500
Değeri (frank)	27.000	12.340

Canik Sancağı'nda üretilen 280.910 kg kenevirin 54.000 kg'ı ihraç ediliyordu. Bu ihracatın değeri 27.000 franktı. Sancakta üretilen 114.240 kg keten tohumunun ise 61.500 kg'ı ihraç ediliyordu ve bu ihracatın değeri ise 12.340 franktı. Üretilen kenevir ve kenevir tohumlarının önemli bir kısmı ülke içerisinde kullanılırken çok az bir kısmı ihracata konu oluyordu. XIX. yüzyılın ortalarında kenevir ziraatında çalışan kendir amelelerinin ücreti ise 155 kuruştı.⁹⁹

Tablo 4: Canik Sancağında 1890 Tarihinde Kenevir ve Kenevir Tohumu Üretimi¹⁰⁰

	Kenevir	Kenevir Tohumu
Samsun	30.000	-
Bafra	-	-
Çarşamba	17.290	-
Terme	25.400	91.520
Ünye	120.960	-
Fatsa	62.260	22.720
Toplam	280.910	114.240

Canik Sancağı'nda üretilen kendirden elde edilen mamul maddelerin fiyatları ise aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 5: XIX. Yüzyılın İkinci Canik Sancağı'nda Yarisında Kendir Ürünlerinin Fiyatları¹⁰¹

Ürünler	Fiyatları (kuruş cinsinden)
Kendir Çuval ¹⁰²	7,5 (1 adet)
Urgan ¹⁰³	3,5 (1 adet)
Sicim	2,5 (1 adet)
Keten Bezi	15 (1 top)
Keten İpliği	17 (1 kıyye)
Keten Gömlek	44 (1 adet)
Don - gömlek	25 (1 adet)

⁹⁹ BOA, MVL, 81/52.¹⁰⁰ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s.5.¹⁰¹ Osman Doğan, 1760 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicili 1267-1275/1850-1859 (değerlendirme, transliterasyon ve dizin), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006, s.54, 55, 88, 153, 154, 165, 221.¹⁰² Arzu Tiryaki, *H.1267-1270 (1850-1854) Tarihli (Nr.1759) Samsun Şer'iye Sicili'nin Transkrip ve Tahlili*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2004, s.47.¹⁰³ Tiryaki, *H.1267-1270 (1850-1854) Tarihli (Nr.1759) Samsun Şer'iye Sicili'nin Transkrip ve Tahlili*, s.47.

Keten ve kenevir üretiminin ve işlenmesinin ve bu bakımdan keten değirmerlerinin, önemini gösteren bir diğer durum ise, Trabzon, Ordu ve Canık sancaklarının Tersane-i Amire için keten ve kendir gibi askeri ve stratejik öneme sahip ürünleri sağlamakla yükümlü olmalarıydı. 1797 tarihli bir belgede; Canık Sancağı'nda Tersane-i Amire'ye dört bin kantar kendir teli, bin kantar ise ham kendir gönderilmişti.¹⁰⁴ Bir diğer belgeye göre ise; Osmanlı Donanması için çok elzem olan gemi halatı ve çapa zincirlerinde kullanılan bir tür kalın halat olan gomena isimli halat da yalnızca Canık Sancağı'ndan temin ediliyordu. Bu halatın Canık Sancağı'ndan getirilememesi sancağın muhassılının 1809 tarihinde azledilmesine bile neden olmuştu.¹⁰⁵ Donanma için önemli olan bir diğer malzeme ise üstüğü idi. Keten ve bozuk halat parçalarından üstüğü elde ediliyor ve Tersane-i Amire'nin ihtiyacını karşılamak amacıyla Dersaadet'e gönderiliyordu.¹⁰⁶ Keten değirmerleri sayesinde üretilen ürünler ordu ve donanmanın kullanımına sunulmasının yanı sıra gündelik işlerde ve çeşitli mesleklerde de kullanılıyordu. Bölgede ketenden imal edilen bir başka ürün ise balık ve hamsi ağlarıydı.¹⁰⁷ Balıkçılık, Karadeniz Bölgesi'nde önemli bir besin ve geçim kaynağıydı. Trabzon Kanunnamelerinde bölgede çıkan her türlü balıktan vergi alınması ve ayrıca önemli miktarda balık yağının ihracata malzeme olması¹⁰⁸ balıkçılığın tüketim kapasitesini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Trabzon Vilayet Salnameleri'nde Canık Sancağı'nda sayılan meslekler arasında balıkçılık da yer alıyordu. Bunlara bakarak balıkçılık yapılması için zaruri bir ihtiyaç malzemesi olan ağların üretiminin hangi boyutlarda olduğunu görebiliriz. Trabzon Vilayeti'nde keten ve kenevirin üretimi, çeşitli işlenmiş maddeler haline getirilmesi, ham ve mamul madde olarak ihracatta bu denli önemli yer kaplaması keten sanayinin önemli bir parçası olan keten değirmerlerinin de varlığı hakkında bize bilgi vermektedir. Ancak buna karşılık Trabzon Vilayeti ile ilgili "*1 bab kettan dingi*" tespit edilebilmiştir.¹⁰⁹ Bunun en önemli sebebi bölgedeki tekstil üretiminin imalathanelerde değil de kayıt dışı olarak evlerde kurulan tezgâhlarda gerçekleşmiş olması olmalıdır.¹¹⁰ Keten ve kendir dokumacılığı bölgede dönemin şartlarına göre¹¹¹ daha ziyade ev sanayi şeklinde örgütlenmiş bir faaliyet koludur. Bu durumu ayrıca şeriyeye sicillerinde ve terekelerde halkın keten tarağı gibi keten dokumak amacıyla kullanılan malzemelere sahip olmasından da anlayabiliriz.¹¹² XIX. Yüzyıl sonlarına kadar dünya üzerindeki tüm tekstil ürünlerinin %80'inin ham maddesini bu doğal kültür bitkileri oluştururken XX. Yüzyıl başlarında teknolojinin gelişmesiyle pamuk ön plana çıkmış¹¹³ ve bu sektörde çöküş başlamıştır.¹¹⁴

1.2.5. Vapur Değirmerleri

Vapur; dilimize Fransızca "vapeur" kelimesinden geçen ve "buhar" anlamına gelen bir kelimedir. Vapur kelimesi Sanayi Devrimi'nin en önemli sembolü olan buhar makinelerinin genel

¹⁰⁴ BOA, C..BH. 32/1529 (02.12.1213).

¹⁰⁵ BOA, HAT, 571/2797 (H.29.12.1225).

¹⁰⁶ Haneî Bostan, XV.-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat, Türk Tarih Kurumu, Yayınları, İstanbul 2002, s.513.

¹⁰⁷ TSV, 1872, s.259.

¹⁰⁸ Melek Öksüz, 1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal Ekonomik Hayat, (Basılmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s.194.

¹⁰⁹ BOA.,A. JMKT.NZD, 289/55 (29 M 1276).

¹¹⁰ Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler", s.43.

¹¹¹ Üretici ürünün bir kısmını pazarlarken geri kalanını ise sap ve lifleri uzun süre bozulmadan kalıp yılın her döneminde dokunmaya müsait olduğu için kendileri bez, sicim, urgan, halat, çuval vb. mamüller yaparak değerlendirmek amacıyla saklarlardı. Ayrıca bu dokumaların ürün çeşitliliği de fazlaydı. Kendir bu yönüyle bir nevi küçük aile imalathanelerinin doğmasına yol açmıştır. Taşdemir; "Karadeniz Bölgesi'nde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları", s.5.

¹¹² Ayşegül Şahiner, 1964/150 No'lu Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri'nin Transkripsiyonu ve Tahlili, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007, s.72-73.

¹¹³ Görkem Gedik ve Ozan Avinç ve Arzu Yavaş, "Kenevir Lifinin Özellikleri ve Tekstil Endüstrisinde Kullanımıyla Sağladığı Avantajlar", *Tekstil Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 4/3, 2010, s.40.

¹¹⁴ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, s.29.

olarak tanımlanması amacıyla kullanılmıştır¹¹⁵. Bu nedenle buharlı makinelerin kullanıldığı gemilere vapur¹¹⁶ denildiği gibi buharla işleyen sanayi tesislerine veya bu tesislerin buhar dairelerine vapurhane adı verilmiştir. Buhar makineleri öncelikle kömür yataklarında sonrasında ise dönemin önemli imalathaneleri olan değirmenlerin modernize edilmesinde kullanılarak fabrikaların oluşmasına zemin hazırlamışlardır.

Buhar makinelerinin işleyişine dair ilk bilgilerin temeli antik Yunan'a kadar dayandırılmakla beraber buhar makinelerinin etkili, seri ve belirli bir düzen içerisinde sanayi tesislerinde kullanılması XIX. yüzyıla denk gelmektedir. XVIII. yüzyılda Avrupa'da yaşanan Endüstri Devrimi'nin temelleri Ortaçağ'da su ve yel değirmenlerinin kullanılmasıyla atılmıştır.¹¹⁷ Avrupa'da 1500-1750 yılları arasındaki dönemde su çarklarının sanayi alanındaki kullanımı zirveye ulaşmıştır. XVI. – XVII. ve XVIII. yüzyılların ekonomisi, Ortaçağın başarıları üzerine temellenerek kendisini daha da ileri taşıyan su enerjisi sayesinde büyük bir hızla gelişmiştir. Bu süreçte su değirmeni sayısı artmış, değirmen teknolojilerinde ilerleme kaydedilmiş ve su enerjisinin çeşitli endüstri alanlarında kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu gelişmelerin tümü çark ve baraj yapımında yüzyıllardır bilgi birikimi edinen değirmen ustalarının yaptığı su çarkları sayesinde başarılmıştır.¹¹⁸ Değirmencilik alanında kaydedilen bu ilerlemeler ve endüstrinin artan enerji ihtiyacı teknolojik araştırmaları ve çalışmaları da zorunlu kılmıştır. Zamanla gelişen sanayinin enerji ihtiyacını karşılamak amacı ile değirmen çarklarının daha güçlü çevrilmesi gerekliliği buhar makinesinin icadı yolunu açan en önemli sebeptir. Su çarkları 1750'li yılından sonra buhar enerjisinin hızlı gelişimi ve bu gelişimin neden olduğu rekabetin etkisiyle çok daha verimli bir enerji kaynağına dönüştürüldü. Geliştirilen su çarkları XIX. yüzyıl başlarında tipik bir buhar makinesiyle rahatlıkla boy ölçüşebilirdi.¹¹⁹ Ancak su enerjisinin önünde hem kuraklık, don gibi doğal ve aşılması zor engeller vardı hem de 1850'lerden sonra enerji ihtiyacı artan ağır endüstrinin enerji ihtiyacını karşılayamaz hale gelmişti.¹²⁰ XIX. yüzyılın ilk yarısında su çarkının birim başına düşen enerji verimi buhar makinesininkine eşitken¹²¹ zamanla değirmenlerin büyüklüğü arttıkça makineleri çalıştırmak için daha fazla beygir gücüne ihtiyaç duyulmaya başlandı. Bu nedenle su çarkları geri planda kalırken buhar makinesi bu yeni koşullara ayak uydurmayı başardı. Su çarkının saltanatı sabit buhar makinelerinin tercih edilmesiyle devrilmiştir.

Buhar makinesinin Osmanlı topraklarına girdiği tarih tam olarak tespit edilememekle birlikte bu konuda ulaşabildiğimiz en erken tarihli belge 1800 senesine aittir ve Tophane'de bir vapurhane ebniyesinin inşasına başlandığını haber vermektedir.¹²² Lütfi tarihine göre 1827-1828 yılına gelinceye kadar Osmanlı tersanelerinde buhar gemisi yoktu. Bu yıl içinde "buğ" adıyla, buharla işleyen bir gemi ithal edilmiştir.¹²³ Bunlarla birlikte elimizdeki bilgi ve belgelerden buhar makinesinin Osmanlı sanayisinde kullanımının 1830'lu yıllardan sonra yani Tanzimat Dönemi'nde yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır. Bu dönem öncesinde de büyük ölçekte üretim yapabilen endüstri kuruluşları olmasına rağmen buharlı makinelerin kullanıldığı ve fabrika olarak adlandırılacak endüstri tesisleri yeniçeriliğin kaldırılması ve yerine batı tarzı bir ordunun kurulmasının ardından ortaya çıkan yeni kıyafet ve malzeme ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla

¹¹⁵ Buhar makineleri; su buharı basıncının mekanik enerjiye çevrilmesiyle işleyen makinelere denir. Yeni Hayat Ansiklopedisi, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1983, 10, s.763

¹¹⁶ Osmanlı Devleti ilk başta, İngiltere'den aldığı iki vapura yani buharlı gemiye bacalarından çıkan duman/buhar nedeniyle "buğ" demiştir. BOA. HAT. 572/28018 (29 Z 1244).

¹¹⁷ Gimpel, *Ortaçağ'da Endüstri Devrimi*, s.252.

¹¹⁸ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Ve Buhar Makineleri*, s.98.

¹¹⁹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Ve Buhar Makineleri*, s.98.

¹²⁰ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Ve Buhar Makineleri*, s.92.

¹²¹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Ve Buhar Makineleri*, s.99.

¹²² BOA. C. AS., 629/26515 (20 CA 1215).

¹²³ Adnan Giz, "Türkiye'de İlk Buharlı Makineler", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 57, 1970, s.7.

kurulmuştur.¹²⁴ Osmanlı Devleti'nde, batılılaşma siyasetiyle ortaya çıkan bu yeni ihtiyaçların karşılanması amacıyla buhar makinelerinin kullanımında özellikle büyük miktarda üretime en çok ihtiyaç duyulan askeri alana öncelik verilmiş¹²⁵ ve buhar makinelerinin kullanımı ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla silah üretiminde, tersanelerde ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamada ağırlıklı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde XIX. artan ihtiyaçları karşılamak amacıyla ilk olarak sanayiye döndüren değirmen çarkları güçlendirilmiş ve daha sonra da buhar makineleri ithal edilmeye başlanmıştır.¹²⁶

Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden birisi olan Canik Sancağı'nda fabrikaların çoğunun buharla çalışan "vapur makineleri" olmadığı anlaşılmıştır. Bu sebeple başta un fabrikaları olmak üzere birçok fabrika akarsu kenarlarına kurulmuştur. Trabzon Vilayeti'ndeki imalathanelerde itici güç olarak su gücüyle çalışan değirmenlerin yerini buhar makinelerinin almaya başladığı sürece Canik Sancağı öncülük etmiştir. İngiliz konsolosu Palgrave'nin 1868 yılına ait raporuna göre sancakta 1867-68 yıllarında buhar gücüyle çalışan iki adet ipek fabrikası vardı¹²⁷. Ayrıca Canik Sancağı'nda 1897 senesinde buharla işleyen bir değirmen yani "vapur değirmeni" kurulmuştur. 1908 senesinde ise hidrolik değirmen faaliyete girmiştir. Zamanla bunların hem sayıları hem de kullanım alanları genişlemiştir. Bunlara ek olarak 1898 senesinde Giresun civarında 2 adet buharlı testere değirmeni yani hızar vapuru yani modern anlamda kereste fabrikası vardı¹²⁸. Trabzon Vilayeti'nin diğer bölgelerinde ise uzun süre buharlı makineler kullanılmamış, buharlı makinelerle rekabet sonucu üretim kapasiteleri ve kaliteleri artan değirmenler ihtiyacı karşılamak için yeterli görülmüştür. Trabzon Vilayet Salnameleri'ne göre 1902 senesinde vilayette beş adet fabrika, iki adet kereste fabrikası, bir adet dakik fabrikası, iki adet un fabrikası, vardı. 1903 senesinde ise bunlara üç adet taşlı, buharla çalışan bir adet un fabrikası eklenmiştir. Bunların dışında vilayette aynı dönemde 25 su hızarı, 2.750 değirmen, 747 su değirmeni ve üç adet debbağhane bulunmaktaydı. XIX. yüzyıl sonlarında Canik Sancağı'ndaki bu değirmenlerin üretim kapasitelerine bakmak için bölgede elde edilen tahıl ürünlerine de bakmak gerekmektedir. Çünkü bölgede bu tahıllar genellikle daha az yer kapladığı için un haline getirilerek belirlenen bölgelere sevk edilirdi.

Tablo 6: 1879 Yılında Canik Sancağında Üretilen ve Değirmenlerde Öğütülen Tarım Ürünleri¹²⁹

Ürün Adı	Toplam (kg)
Buğday	15.741.900
Siyez Buğdayı	5.898.200
Darı	13.453
Arpa	8.766.250
Mısır	9.946.700

¹²⁴ Bu nedenle Osmanlı sanayisinin ilk örnekleri pazar göstergelerinden bağımsız, maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleriyle çalışan fabrikalardır. Bkz. Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1985, s.1345.

¹²⁵ Halil İnalıcık ve Mehmet Seyidanlıoğlu, *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.712.

¹²⁶ Osmanlı Devleti'nde XVIII. ve XIX. yüzyıl başlarında devlet eliyle kurulan imalathaneler olmakla beraber bu imalathanelerde sanayi devriminden önceki geleneksel teknoloji kullanılıyordu. Osmanlı Devleti'nde 1830'lu yıllardan sonra batılılaşma siyasetinin getirdiği ihtiyaçlara binaen İngiltere, Almanya gibi batılı ülkelerden döneminin son teknolojisi makineler satın alınarak devlet mülkiyetinde bir dizi fabrika kuruldu. Osmanlı Devleti'nin sanayileşme süreci Avrupa'da olduğu gibi temelleri XVI.yüzyılda atılmış doğal bir süreç değil, bir ithal süreciydi. Mehmet Genç'te Osmanlı endüstrileşmesinin XVIII.yüzyıldaki durumundan bahsederken; modern ekonomik büyümeye götürecek veya ilerde doğmasına yol açacak süreçlere ait eğilimlere rastlanmadığını belirtir. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s.226-254.

¹²⁷ Şaşmaz, *Trade Reports of The Trebizond Province On British Documents 1830 – 1914*, I, s.381.

¹²⁸ Şaşmaz, *Trade Reports of The Trebizond Province On British Documents 1830 – 1914*, III, s.1327.

¹²⁹ TSV, 1879, s.160-162.

Yulaf	363.000 ¹³⁰
Pirinç	1.188.532
Kendir ve Kenevir	410.440
Pamuk	5.411.250

Canik Sancağı'nın XIX. Yüzyılın ikinci yarısında hububat öşrü yıllık 48.000.000 guruştur.¹³¹

Tablo 7: 1890 Senesinde Samsun Limanı'ndan Yapılan İhracat¹³²

Ürün	Yurtiçi (kilo)	Yurtdışı (kilo)	İhracatın Toplam Değeri (Frank)
Un	4.457.400	-	891.400
Buğday	12.929.300	36.903.900	6.251.500
Arpa	294.100	279.500	45.800
Yulaf	155.600	1.487.378	48.900
Mısır	1.324.300	7.631.600	895.000
Keten Tohumu	-	280.700	53.300
Kenevir Tohumu	-	61.500	12.340

Tabloda yer alan tahıl ürünlerinin fiyatları üretildiği dönemin şartlarına göre değişiklik göstermiştir. Buğdayın kilesi XVIII. yüzyılda 3-3,5 kuruşken XIX. yüzyıl ortalarında 6 kuruşa arpanın kilesi ise 1,5 – 2 kuruşken 6 kuruşa yükselmiştir.¹³³ Yulafın kilesi ise XIX. yüzyıl başlarında 3 kuruştur.¹³⁴ 1841 yılından itibaren 1 Samsun kilesi arpa 25 kuruş, 3 Samsun kilesi buğday 150 kuruştur.¹³⁵ Tahıl fiyatlarındaki bu yükselişte 1837 yılında kuraklık ve salgın hastalık yaşanması nedeniyle başlayan hububat sıkıntısının 1841 yılına kadar devam etmesi etkilidir.¹³⁶ Ayrıca bunda Rusya'dan gerçekleşen buğday ithalatının kesilmesi de etkilidir. 1841 yılında Trabzon Vilayeti'ne Rusya'dan 25.500 kg buğday ithal edilmiştir.¹³⁷ Ancak ilerleyen yıllarda Kırım Savaşı nedeniyle Rusya'dan buğday ithalatı durunca Anadolu buğdayına olan talep artmıştır. Bu da fiyatların artmasını tetiklemiştir. 1901 yılında ise Samsun'un buğday, arpa, mısır, dakik yani un, afyon, tütün ve yumurtadan ibaret olan başlıca ihracatı 7 milyon guruştur.¹³⁸

Gerek Canik Sancağı'nda üretilen gerekse işlenerek un haline getirilmiş ya da işlenmemiş olarak sancağa gelen bu ürünler at ve öküz arabalarıyla nakliye ediliyordu. Zira at ve öküzün çektiği bir araba bir atın sırtında taşıyabileceği yükün 5 katını taşırdı.¹³⁹ Samsun'da bulunan at

¹³⁰ BOA. İ.MVL.501 (H.24.08.1280).

¹³¹ M. Emin Yolalıcı, *XIX Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.80.

¹³² Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, s.95.; TSV, 1887.

¹³³ Mehmet Beşirli, XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre (H.1200-1255; M.1785-1839), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1993, s.89-90.

¹³⁴ Beşirli, "XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri", s.89-90.

¹³⁵ Bay, "Trabzon Eyaletinde Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750 - 1850)", s.89-90.

¹³⁶ Mübahat, Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun, 1988, s.102.

¹³⁷ Kaya Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun Ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu (4-6 Mayıs 2006)*, Samsun 2006, s.285-286.

¹³⁸ TSV, 1901, s.407.

¹³⁹ Bir at 120-150 kg. taşıırken bir atın çektiği araba ise 700-800 kg yük taşıyordu. BOA.İRA.MM.3325 (26.6.1297) aktarım; Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi", s.231.

çiftlikleri de bölgedeki ihtiyacı gidermeye yönelik iyi kaynaktı.¹⁴⁰ Ancak arabanın işemesi içinde düzgün bir yol ağı gerekiyordu. Yaklaşık 650 kiloluk yük taşıyabilen bir öküz arabası Mamüretülaziz (Elazığ)'den Samsun'a ancak 20 günde gidebiliyordu. Buğday Mamüretülaziz'de 5 gurusken Samsun'da arabayla taşıma maliyetiyle beraber 12 gurusu buluyordu. Ancak aynı dönemde aynı bölgeye gelen Amerikan buğdayı 10 guruştı.¹⁴¹ Samsun'a ise hinterlandındaki Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum gibi şehirlerle kurulan yollar vasıtasıyla çeşitli tahıl ürünleri getiriliyordu. Bölgeye getirilen bu ürünler buradaki değirmenler ve fabrikalarda una çevrilerek hacmi küçültülüyor ve gemilere yüklenerek ihracata konu olduğu gibi Trabzon'a gönderilerek menzillerdeki ambarlarda, mahzenlerde saklanır ve çeşitli amaçlarla kullanılırdı. Bunların dışında Anadolu'nun içlerinden nakledilen zahireler yalnızca karayoluyla gelmiyordu. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde keşfettiğimiz, Kızılırmak ve kollarındaki bölgeler hakkında ayrıntılı bilgiler elde ettiğimiz bir haritaya bakarak bu nehir üzerinde aktif bir nakliyat ağı olduğunu söyleyebiliriz. Haritaya göre Kızılırmak menbağından Karadeniz'e döküldüğü bölgeye kadar ve dahi Delice Nehri gibi önemli kolları üzerindeki iskeleler civarında çok sayıda ambara rastlamaktayız. Yine bu haritaya göre Bozok'tan Samsun İskeleyi'ne getirilen zahirenin her İstanbul kilesi 8 gurus ücretle naklediliyordu. Sinop limanına zâhire getiren gemilerin taşıma ücretleri 200 guruştı. Gelen zahirenin her kilesinden 6 gurus alınıyordu. Ayrıca nehir üzerinde tuz ve kereste gibi önemli emtialar da naklediliyordu.¹⁴²

Tahıl üretimi, bu tahılların değirmenlerde işlenmesi ve gerekli yerlere sevkiyatı şehirlerin iaşesi ve savaş organizasyonlarında orduların erzak temini açısından büyük önem taşıyordu.¹⁴³ Tahıl sevkiyatı ise menziller vasıtasıyla sağlanıyor, zahireler ve gerekli diğer emtialar bu menzillerdeki ambarlara depolanıyor ve ihtiyaç anında yokluğu hissedilen ürünler talep eden bölgelere gönderiliyordu.¹⁴⁴ Canık Sancağı'nda üretilen ve çeşitli yollarla buraya nakliye edilen tahıllar değirmenlerde un haline getirilerek ambarlarda saklanıyordu. Bu nedenle tahıl üretimi ve nakliyesi için menziller ve ambarlar stratejik mekânlardı. Sancakların belirli bölgelerinde merkez menzilleri ve ambarları bulunuyordu. Bu bölgeler askeri geçiş güzergâhları, limanlara ve önemli yollara yakın stratejik konumda bulunan alanlardı. Canık Mutasarrıflığı Karakuş Nahiyesi'nde merkez menzil ambarı bulunuyordu.¹⁴⁵ Trabzon Vilayeti'ndeki 16.962 ambardan 11.842 tanesi Canık Sancağı'nda bulunuyordu.¹⁴⁶ XIX. yüzyıl sonlarında bir bab ambar ortalama 300 guruştı.¹⁴⁷ XIX. yüzyılın son çeyreğinde 1 adet menzil ise 850 kuruştı.¹⁴⁸ XX. yüzyılın başlarında Canık Sancağı'nın özellikle batı cihetinin buğday, un ve çeşitli mahsullerin konulduğu büyük depolara sahipti.¹⁴⁹ Canık Sancağı'ndaki değirmenlerde işlenen tahılların bir kısmı fırınlar tarafından halkın ihtiyacı için unlu mamullere dönüştürülüyordu. Unlar askeri ambarlarda un olarak depolandığı gibi bölgede bulunan çok sayıda fırında ekmek veya peksimet yapılarak da depolanıyordu.

¹⁴⁰Bafra'da at çiftliği bulunuyordu. Ayrıca şeriy'ye sicillerinde başka çiftliklere de rastlamaktayız. Bu bölgede at yetiştirilmesinin amacı muhtemelen bölgeden sayıları binlere varan develerle ve katırlarla geçen ticaret kervanlarının ihtiyacını karşılayarak ekonomik olarak gelir elde etmektir. Okuyan, *1772 No'lu Samsun Şer'iyye Sicili*, s.151-152.

¹⁴¹ Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi", s.232.

¹⁴² BOA, HRT.h.144 (H.29.12.1341).

¹⁴³Menzil kelimesinin muhtelif anlamları vardır. Ancak bizim çalışmamızda kullandığımız anlamıyla; sefer halinde bulunan ordunun yiyeceklerini temin ve tedarik etmek ve zahire almak için sefer güzergâhlarına belirli aralıklarla inşa edilmiş depolardır. *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, s.479.

¹⁴⁴ Örneğin; Canık'ten Ulukışla-Erzurum hattıyla gelen erzak bu güzergâhdaki menzillerdeki ambarlara depolanmıştı. BOA.DH.ŞFR.50/51 (H.05.04.1333).

¹⁴⁵ BOA.DH.HMŞ. 5/6 (H.16.03.1335).

¹⁴⁶ TSV, 1879, s.122-123, 132-133, 136-137, 140-141.

¹⁴⁷ Okuyan, *1772 No'lu Samsun Şer'iyye Sicili Defteri'nin Değerlendirilmesi*, s.152.

¹⁴⁸ Okuyan, *1772 No'lu Samsun Şer'iyye Sicili Defteri'nin Değerlendirilmesi*, s.152.

¹⁴⁹ Lui Ramber, *Gizli Notlar*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1974, s.121.

Tablo 8 1903 Senesinde Canik Merkez Sancağı'ndaki Fırın Sayıları¹⁵⁰

Bulunduğu Bölge	Fırın	Bulunduğu Bölge	Fırın Sayısı
Samsun	1738	Terme	25
Bafra	2600	Ünye	2236
Alaçam	2	Fatsa	2
Çarşamba	1822	-	-
Toplam		8.425	

1903 senesinde Canik Sancağı'ndaki değirmenlerde öğütülen unların bir kısmı sancakta bulunan 8.425 fırında çeşitli unlu mamullere dönüştürülerek gerek halkın ihtiyacını karşılıyor gerekse talep edilen bölgelere sevk ediliyordu.

Sonuç

Değirmenler; bir bölgedeki üretimin ve teknolojik gelişimin incelenmesi için en önemli mekânlardır. Ayrıca bunun yanı sıra değirmenlerin üretime katkılarının teknoloji, sanayi, ekonomi gibi alanlar için de önemi göz ardı edilemez. Değirmenlerde kullanılan çark sistemi sayesinde tarih boyunca birçok ham madde işlenerek insanların hizmetine sunulmuştur. Değirmenler için itici güç olarak başlarda insan ve gücü kullanılırken sonraları rüzgâr ve su kullanılmıştır. Zamanla klasik değirmenlerin çarklarının ürettiği enerji ağır sanayinin ihtiyacını karşılamaya yeterli olamadığı için geliştirilen buhar makineleri değirmenlerde kullanılmaya başlanmış ve emeğin yerini makineler almaya başlamıştır.

XIX. yüzyıl tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasi, ekonomik, sosyal alanlarda değişimler yaşadığı bir dönem olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu bu değişimlerin etkilerini derinden hissetmiş ve bu etkiyi azaltmak için siyasi, idari, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda birçok değişikliğe girmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde sanayi devriminin etkilerinin görülmesiyle birlikte küçük birer imalathane konumunda olan değirmenler teker teker fabrikalara dönüşmeye başlamıştır. Bu nedenle değirmenler Osmanlı Devleti'nde sanayi alanındaki gelişmelerin izlenebileceği bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıl başlarında buhar makineleriyle boy ölçüşebilecek kapasitede su değirmenleriyle işletilen imalathaneler bulunuyordu. Ancak özellikle Yeniçeriliğin kaldırılıp yerine düzenli bir ordunun kurulmasıyla sarayın ve ordunun malzeme ve silah ihtiyacı artınca ağırlaşan sanayinin yükü su değirmenleri tarafından kaldırılamaz olmuştur. Bu nedenle imalathanelere buhar makineleri ithal edilerek bir modernizasyon süreci başlatılmıştır. Görüldüğü üzere Osmanlı'daki makineleşme sürecine bir ithalat süreci diyebiliriz.

XIX. yüzyılda yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler, savaşlar, yaşanan göçler gibi nedenlerle Canik Sancağı'nda üretimin arttığı ve dünya pazarına açıldığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle Canik değirmenleri yalnızca bölge için önemli olmaktan çıkarak küresel bir değer kazanmıştır. Vilayette sanayileşme çabalarına Canik Sancağı öncülük etmiştir. Bir örnek vermek gerekirse vilayetteki un fabrikaları yani buharlı dakik değirmenleri bu sancakta kurulmuştur. Vilayetin diğer bölgelerinde ise ihtiyaçları, buharlı makinelerle girdikleri rekabet sonucu çarkları güçlenen su değirmenleri gidermiştir. Bunların yanı sıra değirmenlerin bölge üretimine katkısını inceleyebilmek için Canik Sancağı'nda üretilen tahıl ürünlerine, bu ürünlerin değirmenlerde işlendikten sonra menzillere nakliyesine ve fırınlarda mamul maddeye çevrilmesine de

¹⁵⁰ TSV, 1903, s.541,547, 551, 555, 557,561.

değınılmıştır. Tüm bu bahsettiklerimiz Canık Sancağı'nda faaliyet gösteren üretim organizasyonunun birer parçasıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, C.BH. 32/1529 (02.12.1213).
BOA, HAT, 571/2797 (H.29.12.1225).
BOA. HAT. 572/28018 (29 Z 1244).
BOA. BEO. 4307/323018.
BOA. TFR. I. MKM. 30/2995.
BOA. C.AS. 391/16156 (24 S 1191).
BOA. A.}MKT.DV..., 134/14, (23/Ca/1275).
BOA., A.}MKT.DV..., 134/14 (23/Ca/1275).
BOA., A. MKT. 133/66 (1275 Ca 9).
BOA. A.}MKT. UM.,351/20 (26 L 1275).
BOA. A.}MKT.DV...,5/98 (6 R 1268).
BOA. A.}MKT.DV..., 206/71 (27 Z 1277).
BOA.,A.}MKT.NZD, 289/55 (29 M 1276).
BOA. DH.MKT., 1066/68 (14 S 1324).
BOA.DH. HMŞ. 20/28 (1330/7/2).
BOA.DH.HMŞ. 5/6 (H.16.03.1335).
BOA.DH.ŞFR.50/51 (H.05.04.1333).
BOA. HR. MKT.,345/36 (27 M 1277).
BOA, HRT.h.144 (H.29.12.1341).
BOA, MVL, 81/52.
BOA. C. AS., 629/26515 (20 CA 1215).
BOA. İ.MVL.501 (H.24.08.1280).

Trabzon Vilayet Salnamesi

- 1869
1870
1873
1901
1902

1903

Annuaire Oriental (Şark Ticaret Yıllıkları)

1898

1902

Diğer Eserler

Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 9 Cilt, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

Aygün, Necmettin, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 6/23, 2009. ss. 41-76.

Beşirli, Mehmet, *XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyeye Siciline Göre (H.1200-1255; M.1785-1839))*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1993.

Bostan, Hanefi, *XV.-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2002.

Bozkurt, Nebi, "Deri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IX, İstanbul 1994, s. 174-175.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, 7 Cilt, Tome Premier, Paris 1892.

Çadırcı, Musa, "19.YY. 2.Yarisında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri II, 1988, s. 15-23.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi Ve Resimler", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, S. 5, 1947, s. 483-511.

Çağlayan, Tuncer, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun Ve Çevresinde Ticaret", Geçmişten Geleceğe Samsun, Cevdet Yılmaz(der.), Samsun 2006, s. 283-298.

Dağdelen, İrfan, *XV. Yüzyıl Ünye ve Çevresi Kaynakları 1455 Tarihli Ünye, Akkuş, Terme ve Çarşamba Tahrir Defterleri*, Ünye Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Demir, Necati, *Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları IX, (Efsaneler, Masallar, Maniler ve Etnografik Malzemeler)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Dıñoırođlu, Filiz, "Mahmud Nedim Maan (Sohumi) ve Samsun Hatıraları", Mütferrika Kitabiyat Dergisi, S. 31, 2007, ss. 95-130.

Efilođlu, Ahmet, "Balkan Savaşı Sırasında Samsun Limanında Ticaret, Samsun Ticaret Odası Tarafından Neşr Olunan İstatistik", II. Uluslararası Canık Sempozyumu, 2 Cilt, 2012, ss. 199-257.

Gedik, Gökem, vd., "Kenevir Lifinin Özellikleri ve Tekstil Endüstrisinde Kullanımıyla Sağladığı Avantajlar", *Tekstil Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 4/3, 2010, ss. 39-48.

Genç, Hamdi ve Albayrak, Gökçen, "Milli Fabrikacılar Cemiyeti ve 1917 Sanayi Sayımı", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 4, 2006, ss. 209-236.

Genç, Mehmet, "Mukâtaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXI, İstanbul 2006, ss.129-132.

- Genç, Serdar, "II.Mahmud Döneminde Canık Sancağında Esnaf ve Dükkanlar", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canık*, Osman Köse (der.), Canık Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, ss. 83-99.
- Genç, Elif Süreyya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Ve Buhar Makineleri*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2010.
- Gimpel, Jean, Ortaçağda Endüstri Devrimi, Tübitak Yayınları, Ankara 2004.
- Giz, Adnan, "Türkiye'de İlk Buharlı Makineler", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S. 57, 1970.
- Gökbilgin, M.Tayyip, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI/102, 1962, ss. 293-337.
- Hamzaoglu, Yasemin, *Trabzon Vilayeti'nde Değırmenlerin Üretime Katkısı (1800-1907)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2017.
- Hülagü, Metin, "Kayseri'de Sahtiyan Üretimi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 2002, ss.1-18.
- İnal, Selahattin, "Türkiye'de Tarih Boyunca Palamut Meşesi Ve Sağladığı Faydalar", *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 8/1, 1958, ss. 1-40.
- Karademir, Zafer, "Osmanlı Sosyo - Ekonomik Yaşamında Su; 18.Yüzyıl Eyalet-i Rum Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1, 2014, ss. 189-211.
- Karagöz, Rıza, "II. Meşrutiyet Döneminde Canık Sancağında İdari Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz(der.), Samsun 2006, ss. 65-81.
- Keskiner, Osman ve Erler, Mehmet Yavuz, Osman Keskiner ve Mehmet Yavuz Erler, "Osmanlı'nın Samsun'daki Su Kültürü Mirası: Çeşmeler ve Kuyular", Samsun Sempozyumu, Samsun, 13-16 Ekim 2011.
- Koç, Ümit, XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sanayi, (Yayınlanmış Doktora Tezi) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2003.
- Lui Ramber, *Gizli Notlar*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1974.
- Lynch, Harry Finnis Blossie, *Armenia, Travels and Studies*, 1, Longsman Green and Co., London 1901.
- Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s.226-254.
- Okuyan, Abdurrahman; 42/1772 No'lu Samsun Şer'iyye Sicil Defteri'nin Değırlendirilmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998.
- Okuyan, Abdurrahman; 42/1772 No'lu Samsun Şer'iyye Sicil Defteri'nin Değırlendirilmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998.
- Osman Doğan, 1760 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicili 1267-1275/1850-1859 (değırlendirme, transliterasyon ve dizin), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Öksüz, Melek, *1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal Ekonomik Hayat*, (Basılmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

- Öz, Mehmet ve Acun, Fatma, Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları VII (Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avârız Defteri 1642-1643 Tarihli), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Öz, Mehmet, XV-XVI. Yüzyıllarda Canık Sancağı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Özdamar, Aydoğan, "Dünya ve Türkiye'de Rüzgar Enerjisinden Yararlanılması Üzerine Bir Araştırma", Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 6/2-3, 2000, s. 133-145.
- Özgener, Önder, "Türkiye'de ve Dünya'da Rüzgar Enerjisinin Kullanımı", Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi, 4/3, 2002, s. 159-173.
- Selçuk Hayli, "Rüzgar Enerjisinin Önemi, Dünya'da ve Türkiye'deki Durumu" Fırat University Journal Of Social Science, 11/1/2011,
- Strabon, Coğrafya (Geographika), XII, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1437, İstanbul 1969,
- Şahiner, Ayşegül, 1964/150 No'lu Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri'nin Transkripsiyonu ve Tahlili, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007, s.72-73.
- Şaşmaz, Musa, Trade Reports of The Trebizond Province On British Documents 1830 - 1914, I-II-III.
- Tekin, Zeki; "Deri - Türkler'de Dericilik", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IX, İstanbul 1994, s. 176-178.
- _____ "İstanbul Debbağhaneleri", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 8/8, 1997, s. 349-364.
- Tiryaki, Arzu, H.1267-1270 (1850-1854) Tarihli (Nr.1759) Samsun Şer'iye Sicili'nin Transkrip ve Tahlili, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2004, ss. 280.
- Toprak, Zafer, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1985, s. 1345-1347.
- Vitruvius, *The Ten Books On Architecture*, Harvard University Press, London 1914.
- Yiğit, Ahmet, " XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler ", Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, S. 18, 2007, s. 98-155.
- Yolalıcı, Mehmet Emin, XIX. Yüzyılda Canık (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Yörük, Doğan, "XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler", Turkish Studies, 9/1, 2014, s. 637-655.